

KUR'ÂN'IN HAYATA YANSIMASI: 1001 HATİM UYGULAMASI (ERZURUM ÖRNEĞİ)

REFLECTION OF THE QUR'AN ON LIFE: 1001 HATİM APPLICATION (EXAMPLE OF ERZURUM)

Geliş Tarihi: 26.08.2021 Kabul Tarihi: 25.05.2022

✉ MUHAMMED KIZILGEÇİT

DOÇ. DR.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-8914-5681

mkizilgecit@atauni.edu.tr

✉ EMRULLAH AKÇA

DR. ÖĞRENCİSİ

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-0772-5747

emrullah.akca@diyanet.gov.tr

ÖZ

Bu çalışmada beş asırdır Erzurum'da yapılan 1001 Hatim'in yöre halkı tarafından nasıl algılandığı ve onların dinî yaşantısına nasıl katkı sağladığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Öncelikle konuyla ilgili literatür taraması yapılmış; din, dindarlık, hatim vb. kavramlar tanımlanmış, hatim pratiği ile dindarlık ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Araştırma bölümünde ise nitel yöntemlere başvurulmuştur. Araştırma, yorumlayıcı paradigma ile sürdürülmüştür. Çalışmada nitel araştırma desenlerinden olgu bilim deseni esas alınarak görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın örneklem boyutunda maksimum çeşitlilik ve kriter örnekleme teknikleriyle seçilen, Erzurum ilinde ikamet eden gönüllü olmak üzere toplam 15 kişi ile farklı zaman ve ortamda telefon ve yüz yüze ortalama 30 dakikayı bulan görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler MAXQDA, 2018 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmada ulaşılan sonuçlara göre, 1001 Hatim'in sayısal ve literal bir zemine çekilme endişesi olsa da katılımcıların büyük bir kısmına göre 1001 Hatim'in, insanları Kur'an-ı Kerim'le buluşturduğu, bu pratiğin yapıldığı dönemde toplum ile şehrin dinî, idarî ve eğitim kadrolarının bir araya gelerek birlik ve beraberlik ruhunu perçinlediği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Dindarlık, Dinî hayat, Din Psikolojisi, Kur'an-ı Kerim, Hatim, 1001, Dua.

ABSTRACT

This study seeks to reveal how the five-hundred-year-old "1001 khatms" tradition, which has been practiced in the city of Erzurum, is perceived by locals and how it contributes to their religious lives. Firstly, the concepts of religion, religiosity, khatim, etc. have been defined, and the relationship between khatm practice and religiosity has been attempted to be established. In the research section, qualitative techniques were employed. The research was carried out with an interpretative paradigm. The research was conducted using an interpretive paradigm. In the study, interviews were conducted using the phenomenology approach, one of the qualitative research approaches. During the sampling phase of the study, 15 individuals, including volunteers residing in Erzurum province, were interviewed by phone and in-person for an average of 30 minutes at various times and locations. Using the MAXQDA 2018 software, the acquired data were analyzed. According to the results of the study, the majority of participants believe that 1001 Khatms unites city residents as well as the religious, administrative, and educational staff, and strengthens the spirit of unity and solidarity.

Keywords: Religion, Piety, Religious life, Psychology of Religion, Qur'an, Khatm, 1001, Prayer.

SUMMARY

The relationship of people with the sacred and the intensity of this relationship are expressed with the concept of religiosity. Individuals are considered religious or non-religious according to the intensity of the practices that lead to the sacred. Regarding the extent of this, the Qur'an offers a dynamic package of suggestions. These suggestions are understood and evaluated differently in the Islamic literature. For example, Sufis advocate a different typology of religiosity; theologians, philosophers, Salafis and modernists adopt a different typology and measure of religiosity. In this regard, it is seen that the conceptualization of religiosity as a five-dimensional phenomenon, namely emotion, belief, worship, knowledge and influence, by Stark and Glock is generally accepted and it is tried to measure religiosity with scales developed based on these dimensions. In this study, this typology of religiosity, which is widely used, was taken as a basis and answers were sought to the following questions about how this one-thousand-and-one khatms tradition contributed to the religious life in the Erzurum sample. What kind of contribution did the Qur'an khatms made in Erzurum region make to the religious lives of individuals (belief, knowledge, worship, emotion and influence). In line with this question, the participants were interviewed and the following responses were received: It has been stated that 1001 khatms are beneficial in turning individuals towards religion, reviving religious feelings, and increasing interest in the Qur'an and religious figures. It has also been stated that 1001 khatms relieve the feeling of loneliness by developing a spiritual environment, unity and solidarity. Participants see the 1001 khatms as a spiritual factor that leads to the holy. It is accepted that this practice is also important in the high rate of reading and memorizing the Qur'an in Erzurum.

This study seeks to reveal how the five-hundred-year-old "1001 khatms" tradition, which has been practiced in the city of Erzurum, is perceived by locals and how it contributes to their religious lives. Firstly, the concepts of religion, religiosity, khatim, etc. have been defined, and the relationship between khatm practice and religiosity has been at-

tempted to be established. In the research section, qualitative techniques were employed. The research was carried out with an interpretative paradigm. The research was conducted using an interpretive paradigm. In the study, interviews were conducted using the phenomenology approach, one of the qualitative research approaches. During the sampling phase of the study, 15 individuals, including volunteers residing in Erzurum province, were interviewed by phone and in-person for an average of 30 minutes at various times and locations. Using the MAXQDA 2018 software, the acquired data were analyzed. As a result of the analysis of the interviews made on the posed question, the following themes and codes were reached. The theme “approaches to 1001 khatms” explains the emotion, belief and effect dimensions of the participants' religious life, the theme “participation in 1001 khatms” explains the application dimension of religious life, and the theme “the meaning attributed to 1001 khatms and prayers” explains the knowledge and experience dimension of religious life. According to the results of the study, the majority of participants believe that 1001 Khatms unites city residents as well as the religious, administrative, and educational staff, and strengthens the spirit of unity and solidarity. Individuals take a meticulous approach to 1001 khatms as they establish a bond with the sacred. Although young people participated in this practice in recent years, it is stated that the majority consists of middle and old people. In this sense, efforts should be made to involve young people in this practice, and it is expected that the provincial and district mufti offices will make more efforts in this regard. In addition, 1001 khatm programs last a month, in an intense emotional atmosphere. In this period when this feeling is experienced, they do not have much difficulty in reaching religious divine messages. Because people can learn about cities. It is an opportunity to introduce these people to the meaning and message of the Qur'an.

GİRİŞ

Kur'ân genellikle her Müslümanın günlük yaşantısında; mevlit, matem, ibadet ve toplantılarında kısacası dinî ve sosyal hayatın her alanında önemli bir yere sahiptir. Zira Kur'ân müminleri ahlâkî davranmaya yönlendiren,¹ tilâvetiyle ruhları teskin eden bir rehber, şifa ve rahmet kaynağıdır.² Mümine dinî farkındalığı en fazla hissettiren Kur'ân tilaveti,³ Peygamberimiz'in (s.a.s.) “*En hayırlınız Kur'ân'ı öğrenip öğretenidir.*”⁴ ifadesiyle teşvik edilmiştir. Dinî hayatlarında Kur'ân'a en çok yer veren illerden biri olan Erzurum halkında da bu ilgi Ramazan ayına ilaveten her senenin Aralık ve bir sonraki senenin Ocak aylarında kendini göstermektedir. Aralık ayının gelmesiyle insanların otobüslerde, çarşıda, cami vb. alanlardaki sohbetlerinde Kur'ân hatminden bahsettiğine “1001 Hatim de geldi.” gibi sözlere şahit olunabilmektedir. Yediden yetmişe bütün Erzurumlularda heyecan ve ilâhî bir aşkı uyandıran 1001 Hatim geleneği, onların dinî hayatlarında önem arz etmektedir. Erzurumlular bu hatim vesilesiyle afetlerden korunduklarına inanmakta, bu uygulamalarla Allah'ın elçisine bağlılıklarını ifade etmekte, ölümü düşünmekte ve ölen yakınlarını yâd etmektedirler.

Dinsel uygulamaların temel hedeflerinden biri, bireylerin inandıkları aşkın varlık ile kurmuş oldukları psiko-teolojik ilişkiyi canlı tutarak, onların benlik ve kişiliklerini geliştirmek, tanrının isteği olan her türlü davranışlara güdüleme, haram ve yasak davranışlar konusunda öz kontrol etkisini sağlamak-

¹ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: DİB Yayınları, 2009), el-İsra 17/9.

² er-Ra'd 13/28, Yûnus 10/57.

³ Fâtır 35/29.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih* (Beyrût: Dâru'l-Kutubü'l İlmîyye, 2009), “Fedâilü'l Kur'ân”, 21.

tır.⁵ Dolayısıyla İslâmî gelenekte sıklıkla yapılan hatim pratiğinin de, genel olarak bireyin benlik ve kişilik yapısının güçlendirilmesi ile insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinin hedeflediği söylenebilir. Zira Kur'ân öncelikle bireyi psiko-teolojik yönden eğiterek onun iç dünyasını değerlerle geliştirmekte, kişiliğine zarar verecek kontrolsüz duygu durumlarına karşı eğitmektedir. Böylece güçlü inanç, sağlam bilgi ve etkili ahlâka dayalı toplumun temelini kurmayı hedeflemektedir. Adı geçen bu dinsel uygulamanın fonksiyonelliğinin görülebilmesi amacıyla öncelikle birey tarafından nasıl algılandığına ilişkin betimlemeler ile onun benliği ve kişiliğinde ortaya çıkardığı sonuçlar nitel ve/veya nicel olarak analiz edilmeli ve din psikolojisi literatürü kapsamında değerlendirilmelidir.⁶

Sağlam bir inanç ve bunun sonucunda pratik uygulamalar ile beslenen yaşantılar yabancı kültürlerle ve dinî değişime karşı daha dayanıklı olabilirler. İnsanlarda bireysel olarak kalıcı izler bırakan din aynı zamanda bu tür ibadet ve ritüellerle toplumsal birleşmeyi ve kolektif bir kimliği de meydana getirebilir. Buradan hareketle Erzurum yöresinde dinin kültürel tohumunu eken Pir Ali'nin hayatı ve onun başlatmış olduğu 1001 Hatim uygulamasının Erzurum örneğinde dinî hayat üzerindeki etkisi araştırmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Araştırmanın problemi ise şu sorular çerçevesinden oluşmaktadır:

1. Erzurum yöresinde yapılan Kur'ân hatimleri bireylerin dinî yaşantılarında (inanç, bilgi, ibadet, duygu) ne tür bir değişim ve etki meydana getirmiştir?
2. Hatim uygulamasının Kur'ân'a yönelik tutumlara etkisi nasıldır?
3. Bu uygulama tarihî serüveni içinde, genç, yetişkin ve yaşlılarda nasıl bir algı oluşturmuştur?
4. Bu gelenek Kur'ân hafızlığına ne tür bir katkı sağlamıştır?
5. Yöre halkı bu uygulamaya nasıl bakmaktadır?

⁵ Mustafa Koç, "Hac Psikolojisi- I: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/27 (15 Haziran 2013), 50-74; Hüseyin Certel, *Din Psikolojisi* (Isparta: Berikan Yayınları, 2014), 102.

⁶ Koç, "Hac Psikolojisi - I", 49-74.

İnsanların sosyal ve psikolojik davranışlarına yön veren din, bireylerin mânevî yaşantılarını ve kutsalla ilişkilerini düzenlediği gibi toplumsal ilişkilerin, ahlâkî ve İslâmî kültürün de temelini oluşturmuştur.⁷ İslâm kültürüyle yoğrulmuş bu coğrafyanın dinî şahsiyetleri de bu kültürün bir parçasını oluşturmaktadır. İleri teknolojinin bireyleri kendi mânevî değerlerinden uzaklaştırdığı, yaratıcısı ve kendisine yabancılaştırdığı bu dönemde İslâmî bir renkle yaşayabilmek büyük sabır ve çaba gerektirir. Bu çabanın bir izi olarak görülen Erzurum yöresindeki 1001 Hatimlerinin bireyler üzerinde ve onların dinî yaşantılarına ve Kur’ân’a karşı tutumlarına ne tür bir etki ettiğini anlamak araştırmamızın temel mihengini oluşturmaktadır. Ayrıca bu uygulamanın tarihi serüvenini, genç yetişkin ve yaşlılarda nasıl bir algı bıraktığını araştırmak da çalışmanın odak yönünü oluşturmaktadır.

Erzurum Kur’ân’a yönelişin fazla olduğu, hafız ve Kur’ân okuyanı çok olan illerdendir.⁸ Bunun temelinde bu tür uygulamaların olduğunu söylemek mümkündür. Hatim gibi dinî uygulamalar içinde yetişen çocuklar bunu hayatlarının bir parçası haline getirip dinî kişilik oluşturabilirler. Tarihe yön veren üstün şahsiyetler bu gerçeği göz önüne alarak bu tür uygulamalara önem vermişler, vakfiyeler kurup bunun devamını sağlamaya çalışmışlardır.

Erzurum’da yapılan 1001 Hatim geleneği de yörede çocuklar ve gençler üzerinde Kur’ân sevgisinin daha da pekişmesine vesile olabilir. Bunun için bu dinî geleneğin, gelecek kuşaklara aktarılması yoluyla da akademik literatüre girmesi faydalı olabilir. Zira marifet iltifata tabi olduğundan bir konu ne kadar yazılıp üzerinde konuşulursa toplum için de o kadar ilgi ve dikkat çekici olur. Bu çalışma da böyle bir ilginin oluşmasını hedeflemektedir. Ayrıca dinin insanlar üzerindeki etkisini ve onlarda meydana getirdiği değişimi anlayabilmek için onların dinsel yaşantılarına ve tarihi ritüellerine bakılması gerekir. Bu gerçeği Jung ‘arketipler’ kavramıyla ifade ederek dinin insanların gizli dünyalarında, ortak ritüellerinde aranması gerektiğini ifade eder. Dinin toplumsal yönüne

⁷ Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat* (İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999), 21.

⁸ Erzurummedya Emha, “Nüfuslarına Göre İllerin Hafızlık Sıralaması” (15 Aralık 2021).

önem veren E. Fromm da dinin, toplumsal pratiklerine bakılarak anlaşılabilirliğini belirtir.⁹ Bununla birlikte Kur'ân okumanın faziletiyle ilgili çalışmalar çok olmakla birlikte hatim pratiğinin insan üzerindeki mânevî etkisine yönelik tecrübi çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu gerçekten hareketle beş asırdır Erzurum yöresinde uygulanan 1001 Hatim geleneğinin dinî yaşantı üzerindeki katkısını ve bireylerin zihin dünyalarına kazandırmış olduğu dinî algıyı saha çalışmasıyla araştırmak son derece önemlidir.

1. TEMEL KAVRAMLAR

1.1. Din, Dindarlık ve Dinî Hayat

Dindarlık veya dinî hayat söz konusu olunca neye göre dindarlık veya hangi dine göre ve ne ölçüde dindarlık soruları akla gelmektedir. Bunun için dindarlık veya dinî hayatı din kavramına verilen anlama göre tanımlamak gerekmektedir. Zira dindarlık bireyin mensup olduğu dinin ilkelerine göre değişmektedir. Her dinin kendine has ilkeleri bulunduğundan ona bağlı dinî hayat da farklı olmaktadır. İnsanlar ne tür hadiselerin veya olguların din olarak adlandırılabilirliği konusunda birleşemedikleri gibi dinin tam olarak ne olduğu hakkında da bir tanım yapamamışlardır.¹⁰ Bu da insanların dinden ne anladığı sorusunu araştırmayı gerektirmektedir. Dinin tanımlarına bakıldığında onun epistemolojik yönüne, müntesiplerinin onu algılama ve yaşantılarına göre farklı şekilde tanımlandığı görülmektedir. Dinin farklı anlam ve tanımlarının yapılması onun kaynağının farklı olgulara dayandırılmasından kaynaklanmaktadır. Zira din bireyin beslendiği inanca göre farklı şekilde anlamlandırılmıştır. Dolayısıyla din değil, dini algılama biçimi onun tanımında etkili olmuştur. Örneğin dini sadece sosyal ve kurumsal bir olgu olarak gören E. Fromm, onu, kutsal olarak kabul edilen varlıklara yönelik geliştirilen ve sonuçta ahlâkî bir topluluğun oluşmasını sağlayan inanç ve uygulamalar bütünü veya bir grup tarafından paylaşılan, o grup üyelerine

⁹ James Forsyth, *Psikolojik Din Kuramları*, çev. Mustafa Ulu vd. (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 106-217.

¹⁰ Muhammed Kızılgöçer, "Dindarlık Üzerine Meta-Analitik Bir Çalışma Doğu Karadeniz Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 1143-1163; Zeynep Özcan, *Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 5.

kendilerini adayabilecekleri hedefler sunan ve onlara ortak bir davranış biçimi veren sistem olarak tanımlamaktadır.¹¹ Dini, çocuksu bir ihtiyaç ve tarihî bir yanılısma olarak gören Freud, dine karşı determinist bir şekilde yaklaşmaktadır. Zira dinî inançların taşıdıkları birçok anlam hakkında değerlendirmenin mümkün olmadığını; bunların kanıtlanamadıkları gibi çürütebilen şeyler olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Freud dinin sosyal düzenden çok bireysel ve duygusal bir tecrübe olduğunu vurgular. Cinayet vb. sosyal suçların yasaklanmasını medeniyete dayandırmaktadır. Zira medeniyetin bu tür yasakları daha kapsayıcı ve mantıklı bir şekilde açıkladığını ileri sürerek dinin fitrat yapısını görmezden gelmiştir.¹² Ayrıca dini “bireyin duyguları, fiilleri ve bireysel tecrübeleri” şeklinde tanımlayan James’in dinin toplumsal yönünü ihmal ettiği ileri sürülmektedir.¹³ Pargament, ise dini “hissetme, düşünme, hareket etme ve kutsalla pratik ilişki kurma yolu” şeklinde tanımlamakta, dinin çok boyutlu bir yapı olarak hem bireysel hem de sosyal yönüyle hayatın her alanında yaşanabileceğini ileri sürmektedir.¹⁴ İslâmî literatürde ise din tutulan yol, kutsala adanma, ceza, mükâfat ve millet gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca din bireysel ve toplumsal yanı bulunan, inanç, bilgi ve uygulama açısından sistemleşmiş, mensuplarına bir yaşam tarzı sunan, onları belli bir hedef ve dünya görüşü etrafında toplayan yapı olarak da tanımlanmaktadır.¹⁵ Dini açıklamaya dönük bu tanımların ortak noktalarına bakıldığında dinin, kutsalla girilen ruhsal bir ilişkinin gereği olarak hayatın tüm boyutlarını kucaklayan bir yaşam tarzı, daha açık bir ifadeyle “hayatın ta kendisi” olduğu söylenebilir. Din psikolojisi literatüründe “dindarlık” ve “dinî hayat” gibi kavramlarla ifade edilen bu yaşam tarzı, genel olarak “Allah’la uyumlu bir hayat” yaşama şeklinde anlaşılmaktadır.¹⁶ Böylesi bir yaşam biçiminin her inanan için her zaman aynı kalite ve seviyede sürdüğü söylenemez. Çünkü dinin insan hayatında

¹¹ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din* (y.y: Arıtan Yayın Evi Yayınları, 1996), 46.

¹² Forsyth, *Psikolojik Din Kuramları*, 32-47.

¹³ Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 110.

¹⁴ Kenneth Pargament, “Of means and ends: Religion and the search for significance”, *International Journal for the Scientific Study of Religion* 2 (1992), 201-229.

¹⁵ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), 26; Muhammed Kızılgöçer, *Din Psikolojisinin 100’ü* (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 10.

¹⁶ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Ofset Matbaacılık, 2015), 71.

yayıldığı alanlar (inanç, ibadet, bilgi, tecrübe, sosyal hayat) ve insanın iç dünyasında inmiş olduğu derinlik seviyeleri ve bu derinliğin oluşum ve gelişim süreçlerindeki farklılıklar, dindarlığı her birey için farklı ve özel bir hale getirmektedir. Bu durumda tek dine inanan bir toplumda bile, gerçekte insanların sayısı kadar dindarlık biçimlerinden bahsetmek mümkündür. Çünkü bireylerin zihinsel, duygusal, ahlâkî ve dinî gelişimlerinin yanı sıra, aile, grup, kitle iletişim araçları ve diğer çevresel etkenler, aldıkları eğitim, başlarından geçen olaylar, yaşantıları ve dinî algılamaları birbirinden farklıdır.¹⁷

1.2. Dinî Hayatın Boyutları

Dindarlık, dine inanan bireylerin kutsalla ilişkisine göre belirlendiği ve bu ilişkilerin dinî tecrübe, inanç ve uygulama sistemiyle gösterildiği¹⁸ için çok boyutlu bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Dindarlığın birçok boyut altında değerlendirilmesinin başka nedeni de onun dinamik bir özelliğe sahip olmasıdır. Zira dindarlık her bireyin kendi zamanının şartlarında ve kendisinin sahip olduğu misyona göre dindarlık ölçüsüne bağlı kalabilmesidir. Dindarlık her ne kadar dinamik bir yapıya sahip olsa da Stark ve Glock'un, dindarlığı, duygu, inanç, ibadet, bilgi ve etki olmak üzere beş boyutlu bir fenomen olarak kavramlaştırmasının genel olarak kabul gördüğü ve bu boyutlar esas alınarak geliştirilen ölçeklerle dindarlığın ölçülmeye çalışıldığı görülmektedir.¹⁹

Bu beş yaklaşımın dışında Allport'un yapmış olduğu iç güdümlü dindarlık ve dış güdümlü dindarlık tasnifi de din ve psikoloji alanında yapılan birçok çalışmaya kaynak olmuştur. Allport iç güdümlü dindar ile İslâm'daki mümin tipini resmederken dış güdümlü dindarlık ile de münâfık tipi dindarlığı resmetmiştir.²⁰

¹⁷ Abdülkerim Bahadır, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Din Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 95-112; Özcan, *Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat*, 8.

¹⁸ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, 70.

¹⁹ Rodney Stark - Charles Y. Glock, *American Piety: The nature of Religion Commitment* (USA: University of California, 1974), 14; Özcan, *Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat*, 9.

²⁰ Gordon W. Allport - J. Michael Ross, *Personal Religious Orientation and Prejudice* (Journal of Personality and Social Psychology, 1967), 5/432-443; İbrahim Gürses, *Dindarlık ve Kişilik* (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 25.

1.3. Hatim ve Tarihi

Sözlükte “örtmek, mühürlemek, bir şeyi tamamlayıp sonuna ulaşmak” gibi manalara gelen hatim, Kur’ân-ı Kerîm’i başından sonuna kadar yüzünden veya ezbere okuyarak bitirme işlemine denilmektedir. Ayrıca Buhârî’nin *Sahîh*’i gibi tanınmış hadis kitaplarını okuyup sona erdirmeye de hatim (hatim indirmek, hatmetmek) denilmiştir.²¹

Kur’ân içeriğiyle yeni bir düşünce ve dünya inşa etmeyi hedeflerken, kıraatiyle de okuyan için ibadet sayılmaktadır. Zira Kur’ân kıraati, kulluk bilincinin zirvesi namaz ibadetinde de şart olarak gösterilmekte hatta “Namaz,” “Kur’ân” diye isimlendirilmektedir.²² Kur’ân okumanın ibadet oluşunu pekiştiren İbn Mesud’un rivayet ettiği şu hadis kanıt olarak gösterilebilir; “*Her kim Allah’ın kitabından bir harf okursa bununla ona bir hasene verilir. O bir hasene de on katı ile ödüllendirilir. Ben, ‘Elif-lâm-mîm’ bir harftir demiyorum. Fakat elif bir harf, lâm bir harf ve mîm de bir harftir; diyorum.*”²³ İslâm’ın temel kaynağı olan Kur’ân’ın okunması ve Kur’ân meclislerinde bulunmasıyla ilgili hadis literatüründe birçok rivayete yer verilmektedir. Zira toplu halde yapılan ibadetlerin dinî duyguları harekete geçirmesi ve Allah’a bağlılık derecesi bireysel ibadetlere göre daha fazla yaşanmaktadır. Bu konuda Dârimî’nin rivayet ettiği iki hadis, toplu halde okunan Kur’ân meclislerinde bulunmanın önemini açıklamaktadır: “*Kur’ân’a başlanılırken hazır bulunanlar Allah yolunda yapılan Fetih’e katılanlar gibidir. Onun hatmine tanık olanlar ise ganimet mallarının paylaşımına tanık olanlar gibidir.*”, “*Enes b. Malik Kur’ân’ı hatim ederken çocuklarını toplayıp öyle dua ederdi.*”²⁴ Yine sabah okunan Kur’ân’a meleklerin tanıklık edeceği Kur’ân tarafından haber verilmektedir.²⁵ Toplu halde

²¹ Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Âyn* (y.y: Mektebetü’ş-Şamile, t.y.), 4/242; Abdurrahmân Çetin, “Hatim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/469.

²² el-İsrâ 17/78.

²³ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ Tirmizî, *Câmi’u’l-Tirmizî* (Riyad: Dâru’s-Selâm, 1999), “Fedâilü’l Kur’ân”, 16.

²⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdîrrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Müsnedü’l-Dârimî* (Sünenü’l-Dârimî) (Riyad: Dâru’l-Muğni, 2000), “Hatmu’l Kur’ân”, 3514-3516.

²⁵ el-İsrâ 17/78.

Kur'ân okuma esnasında Allah'ın rahmetinin ineceği de rivayet edilmektedir; “Allah'ın evlerinden bir evde (cami veya mescit) Allah'ın kitabını okumak ve aralarında müzakere etmek için bir araya gelen topluluk üzerine huzur iner; onları Allah'ın rahmeti bürür. Melekler de kanatlarıyla onları kuşatır. Allah, onları, yanında bulunan yüce cemaatte anar.”²⁶ Buradan hareketle Kur'ân hatmine Hz. Muhammed (s.a.s.) daha hayattayken müslümanların özen gösterdiği ve bu konuda yönlendirildiği anlaşılmaktadır.

Cenaze üzerinde Kur'ân okunup, hatimlerin indirilmesi de Allah'ın rahmetini çekme ümidini taşıdığı düşünülmektedir. Bu rahmetin sadece ölüyü Allah'ın azabından kurtarma şeklinde telaki edilmediği ölünün aile ve sevenlerine teselli ve sabır olarak yansıdığı da düşünülmektedir. Kısacası Kur'ân, müminin dünyasında; doğumundan ölümüne kadar var olduğu gibi ölümden sonraki hayatta da varlığını sürdürmektedir.

1.4. Dinî Bir İbadet Olarak Hatim

Dinî gaye ile yapılan özel davranışlar ibadet olarak isimlendirilmektedir.²⁷ İbadetler bireyin yaratıcısıyla kurduğu inanç, duygu, düşünce gibi tecrübelerin sonucu ortaya çıkan davranışlardır.²⁸ İnanan birey sadece inançla yetinmeyip inancını bilgi düzeyinde bırakmaz,²⁹ inandığı varlıkla ilişki kurma ve ona olan bağlılığını ortaya koyma noktasında inancını davranışlarına ve sosyal hayatına yansıtır.³⁰ Dinî yaşantının en belirgin davranışları olan ibadetler hem birey ile yaratıcısı arasındaki bağı güçlendirir hem de hemcinsleri ile ilişkilerini sağlam bir zeminde yürütmesini kolaylaştırır. Dolayısıyla bireyin yaratıcısıyla bağı ne kadar kuvvetli olursa bunun hayatın diğer alanlarına da olumlu bir şekilde yansması o kadar etkili olacaktır.

Din psikolojisi açısından bakıldığında şükür ifadesi ve kul-

²⁶ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Kahire: Dâru İbni'l-Cevzi Yayınları, 2011), “Salât”, 349.

²⁷ Hakan Olgun, “İbadet, Ritüel ve Kurban”, *Milel ve Nihal* 13/2 (28 Aralık 2016), 82-99.

²⁸ Koç, “Hac Psikolojisi – I”, 49-74.

²⁹ Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi* (Adana: Karahan Yayıncılık, 2014), 129.

³⁰ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 116; Ahmet Rifat Geçioğlu, “Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 16/1 (25 Ekim 2016), 219-243.

luk ödevi olarak algılanan ibadetler, aynı zamanda aşkın varlık ile inanan arasında kurulan dinamik bir iletişim süreci olarak da yorumlanır. Dolayısıyla bu uygulamalar aracılığıyla inanan ile inanılan arasında kurulan bu mahrem ve dinamik psiko-teolojik sürecin aktif olmasıyla bireyin bilincindeki aşkın varlık düşüncesinin ve inancının sabitleşip yerleşmesi ve olgunlaşması hedeflenir.³¹ Bu kuramsal arka plandan hareketle İslâm dininin ibadet sistemindeki hatim pratiği, uygulananı açısından hem bireysel hem de grupsal ana ve alt temalar taşıması yönüyle oldukça dikkat çekici bir ibadet olarak değerlendirilebilir. Bireylerin psiko-teolojik duygularının en çok belirginleştiği dinî pratiklerin başında Kur'ân okuma veya dinleme pratiği gelmektedir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in gönüllerde ve ruhlarda bıraktığı tesir ile psikolojik bir i'câz özelliğinin olduğu düşünülmektedir. Nesir yönüyle, eşsiz lafız ahengiyle kulağa ilk temas ettiği anda lezzeti ve tadı kalpte hissedilen Kur'ân'ın başka kitaplardan eşsiz bir özelliğe sahip olduğuna inanılmaktadır. Nitekim Kur'ân okuyan veya dinleyen bir insanın gönlünde bir an sevinç belirirken, başka bir an kişiyi korkuya ve dehşete sürükleyebiliyor; cennetten bahsederken bir anda cehennem korkunç özelliklerine geçebiliyor.³² Kur'ân bu vb. üslubuyla hem ilâhî bir nitelik taşıdığını göstermekte hem de insanların korku-ümit arasında yaşamlarını sürdürmesini öğretmektedir.

1.5. Pir Ali ve 1001 Hatim Uygulaması

Z. Başar, Erzurum ilindeki ziyaretlerden bahsederken Pir Ali Baba'nın yattığına inanılan mezarı da saymaktadır.³³ H. Konyalı da Erzurum tarihiyle ilgili eserinde³⁴ “H. 940 M. 1533 tarihli Pir Ali Baba vakfiyesinde” şeklinde kısa bir bilgiye yer vermektedir. Ayrıca Pir Ali Bey Baba'nın torunları aracılığıyla günümüze kadar ulaşan Arapça el yazması vakıfnamesi de bulunmaktadır. Bu va-

³¹ Certel, *Din Psikolojisi*, 138.

³² Ebû Süleyman b. İbrâhîm el-Hattâbî, *Beyânu' i'câzi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1976), 70; İbrahim Halil Erdoğan, “Nübüvvetin İspatı Bağlamında Kur'an'ın Psikolojik İ'câzi”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/2 (31 Temmuz 2017), 402-420.

³³ Zeki Başar, *İctima-i Adetlerimiz İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1972), 100.

³⁴ İsmail Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi* (İstanbul: Ercan Matbaası, 1960), 345.

kıfnamede Pir Ali Baba, toplumun ileri gelen şahsiyetleri huzurunda elinde bulunan köylerin gelirlerini hatim okuma ibadetine bağışladığından bahsetmektedir. Erzurum'da nice hafız, âlim ve sûfinin yetişmesine vesile olan; başlattığı 1001 Hatim geleneğiyle şehrin sert iklimini mânevî bir atmosferde adeta sıcağa dönüştüren bu değerli zat hakkında pek az bilgi bulunmaktadır. Ulaşılan bilgilerin çoğu da sözlü rivayete dayanmaktadır. Erzurum'un sevilen alimlerinden olan Alvarlı Efe onun başlatmış olduğu hatim geleneğini şiirlerinde şöyle anlatmaktadır:

Hafızları bin bir hatim okurlar
 Nur-i Kur'ân enhârına akarlar
 Nüzûl-i rahmetgâha bakarlar
 Mevla'ya emanet olsun Erzurum
 Bin bir hatim nuru arşı doldurmuş
 Bela musibeti yerden kaldırmış
 Düşmanları kahreylemiş öldürmüş
 Mevla'ya emanet olsun Erzurum.³⁵

Bu dizelerin içeriklerine bakıldığında 1001 Hatim'in, Allah'a bağlılığı canlandırmaya, şehrin kaza ve musibetlerden korunmasına yönelik olduğu anlaşılacaktır.

Pir Ali Baba'nın hicrî 10.yüzyılda, miladî 16. yüzyılında yaşadığı kabul edilmektedir. Bu varsayıma göre 1001 Hatim geleneği, 1500'lü yıllarda kendisi tarafından başlatılmıştır. Pir Ali Baba'nın yaşadığı dönemin, Osmanlı sultanları Yavuz Sultan Selim ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman dönemine denk geldiği düşünülmektedir.³⁶ Bu dönemde ilim, sanat ve edebiyat alanında büyük ilerlemenin olduğu ve çok değerli eserlerin yazıldığı belirtilmektedir. Bu ortamda yetişen Pir Ali Baba, o devrin âlim ve fadıl şahsiyetlerinden olmakla birlikte büyük zenginlerinden de sayılmaktadır. Tuzcu (Dutçu) köyünde mutasarrıflık yapan Pir

³⁵ H. Ömer Özden, *Alvarlı Muhammed Lütî Efendi'nin Divanında Ramazan Algısı* (İstanbul: Belikan Basım, 2015), 302.

³⁶ Ahmet Şimşirgil, "Kanuni Zamanında İlim ve Fikir Hareketleri", *Tarih ve Medeniyet Dergisi* 14 (1995), 53-58; Ali Yılmaz, "Erzurum'da İcra Edilen Dini Bir Gelenek: Bin Bir Hatim", *Erzurum Dadaş Sosyo Kültürel Dergisi* 11 (Temmuz 2013), 24-32.

Ali Baba, o dönemlerde çevre illerde özellikle de Erzincan'da vuku bulan depremler sebebiyle tedirgin olur ve Erzurum'un bu tür bir felakete maruz kalmaması temennisiyle 1001 Hatim geleneğini başlatır. "Eğer her yıl 1001 Hatim okunursa Allah Teâlâ bu memleketi felaketlerden özellikle de zelzeleden korur." diyerek sahibi bulunduğu 8 köyden 4'ünün gelirini tamamen (meşayih ve ulemadan olan evlatları nezaretinde) Erzurum'da yılda bir defa okunmasını ihdas ettiği '1001 Hatim okuma işine vakfetmiş ve bu hatimler o günden sonra Erzurum'da sürekli okutulmuş, Birinci Dünya Savaşına kadar devam edegelmiştir. Birinci Dünya Harbi sırasında kısa bir dönem kesintiye uğradıktan sonra dönemin müftüsü Solakzâde Sadık Efendi ve bazı Erzurum milletvekillerinin teşebbüsleriyle tekrar başlatılmış ve günümüze kadar gelmiştir.³⁷ 1001 Hatmi tekrar başlatan Solakzade Sadık Efendi Kur'ân'ı vaaz yoluyla tefsir ederek hatmetme geleneğini sürdürmüştür.³⁸

1001 Hatim geleneğinin, geçmişten günümüze icrası ve usulü ile ilgili olarak da şunlar zikredilebilir: "1001 Hatim, adından da anlaşılacağı gibi her yıl takriben bir ay boyunca çeşitli camilerde en az 1001 tane hatm-i şerifin okunmasıdır. Okuma işi her yıl genellikle 15 Aralık-15 Ocak tarihleri arasında bir ay boyunca her gün (sabah-akşam) kesintisiz yürütülür. Bu tarihlerde icra edilmesinden maksat, önceki sene ile sonraki senenin hayırlı ameller ile birleştirilme ve böylece her yılın, bela ve musibetlerden uzak olarak rahmet ve bereket ile tamamlanma düşüncesidir. Hatimler, sabah namazı ile yatsı namazından sonra, müftülüğün belirlediği camilerde icra edilegelmiştir. İlk dönemlerde şehir merkezinin daha derli toplu olması, küçük olması sebebiyle birkaç merkez camiinde yürütüldüğü bildirilir. Daha sonraki dönemlerde özellikle de son yıllarda bu camiler çoğaltılarak muhtelif yerlerde icra edilmektedir. Bu hatimlerin klasik usulde yürütülme şekli şöyledir: Yatsı namazından sonra ve sabah namazından sonra hatim okunacak camiler müftülük tarafından tespit edilir ve özellikle din görevlileri bu camilere yönlendirilir. Kur'ân kursu öğrencileri ile şehrin hafızlarının da özellikle katıldığı bir oturumdur bu.

³⁷ Yılmaz, "Erzurum'da İcra Edilen Dini Bir Gelenek: Bin Bir Hatim", 24-32.

³⁸ Selahattin Kıyıcı, "Solakbay, Muhammet Sadık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 37/369-370.

Her camide hatmi organize eden bir görevli bulunur ve hatimler o görevlinin nezaretinde yürütülür. Cami cemaatinin yoğunluğuna göre birkaç hatim aynı oturumda tamamlanır. Hatimler takriben her camide bir buçuk saat sürer. Her gün okunan hatimler büyük bir titizlikle özel tutanaklara birkaç nüsha halinde yazılır. Hatim sonrası tilavet secdeleri yapılır, yine bir görevlinin tayiniyle liyakatli hafızlara İhlas-ı şerifler, Felak ve Nâs sûreleri, Fâtiha ve Bakara sûrelerinin ilk beş âyeti okutularak orada bulunan hoca efendilerden birine dua yaptırılır ve böylece o gün ki hatm-i şerifler tamamlanmış olur. Hatim esnasında camide bulunup da bu hatm-i şeriflere bil fiil katılamayan cemaat için de bazı camiler de kısa bir program icra edilirdi. Şöyle ki; hatim okumayan cemaat, caminin mahfil altındaki bölmede sessizce tespih çeker, hatmin sonunda bir hoca efendinin gözetiminde o bölmede on dakika kadar hafif sesli zikir icra ederlerdi. Bu âdetin, Erzurum sabık müftüsü olan Solakzâde Sâdık Efendi tarafından başlatıldığı söylenmektedir. Hatmin duası bu zikir programından sonra yürütülürdü. Dolayısıyla hatim okuyan ve okumayan herkes, camide bir faaliyet içerisinde bulunmuş olmanın verdiği mutlulukla dağılırdı.”³⁹

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma nitel yöntemle yapılmıştır. Nitel araştırma, araştırmanın seyrini ve veri toplama süreçlerini düzenli ve tutarlı bir şekilde yürütülmesi için belli bir desene göre sürdürülmesini gerektirmektedir.⁴⁰ Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden olgu bilim deseni kullanılmıştır. Öze ulaşabilme çabası olarak değerlendirilen bu yaklaşımın ana varsayımı yalnızca deneyimlerle yaşananların bilinebileceğidir.⁴¹ Nitel araştırma desenlerinin tümü görüşme, gözlem ve doküman analizi tekniğini kullanmaktadır. Bu çalışmada bireylerin 1001 Hatimle ilgili düşüncelerinin kritize edilmesi için görüşme tekniğine yer verilmiştir.

³⁹ Yılmaz, “Erzurum’da İcra Edilen Dini Bir Gelenek: Bin Bir Hatim”, 24-32.

⁴⁰ John W. Creswell, Plano Clark Vicki L., *Karma Yöntem Araştırmalarına Giriş*, çev. Yüksel Dede vd. (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 61; Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncıları, 2018), 37-67.

⁴¹ John W. Creswell, *Karma Yöntem Araştırmalarına Giriş*, çev. ed. Mustafa Sözbilir (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2019), 30.

Araştırmanın örneklem boyutunda maksimum çeşitlilik ve kriter örnekleme teknikleriyle seçilen, Erzurum ilinde ikamet eden gönüllü olmak üzere toplam 15 kişi ile farklı zaman ve ortamda telefon ve yüz yüze olmak üzere, ortalama 30 dakikayı bulan görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler kayıt altına alınıp yazıya dökülmüş, yoğun bir içerik analizi sonrasında aşağıdaki tablolarda gösterilen kodlamalar ve temalara ulaşılmıştır.

Çalışmanın verileri, literatür ve uzman görüşleri neticesinde oluşturulan yarı yapılandırılmış 6 ana soru ve 8 alt sorudan oluşan görüşme formu ile demografik bilgi formuyla elde edilmiştir. Görüşmeler 2021 Mart ile 2021 Mayıs arasında yapılmıştır. Görüşmeler Zoom ve Skype üzerinden yapılmış, aynı zamanda kayıt altına alınmış ve daha sonra yazıya geçirilmiştir. Bu kayıtlardan toplam 30 sayfa veri elde edilmiştir. Elde edilen veriler MAXQ-DA, 2018 programı kullanılarak analiz edilmiştir.

3. BULGULAR VE YORUM

3.1. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Yönelik Bulgu ve Yorumlar

Görüşmeye katılanların 8'i erkek, 7'si kadındır. Katılımcıların yaşları en küçüğü 28, en büyüğü 79 ortalaması ise 40 dır. Katılımcıların eğitim seviyeleri incelendiğinde 4 kişinin yüksek lisans, 5 kişinin lisans, 4 kişinin ön lisans, 2 kişinin de lise mezunu olduğu görülmüştür. Katılımcılardan 3'ü Kur'an'dan okuduğunu anlayabildiğini, 2 si kısmen anladığını, 10 kişi ise okuduğunu anlamadığını ifade etmiştir.

3.2. Katılımcıların 1001 Hatimle İlgili Bulgu ve Yorumları

Bu çalışmada Erzurum ilinde bir gelenek haline gelen 1001 Hatim'in, onların dinî hayatlarına nasıl etki ettiği açıklanmaya çalışılmaktadır. Yöneltilen soru üzerinden yapılan görüşmelerin analizi sonucunda alttaki tema ve kodlara ulaşılmıştır. Bunlardan 1001 Hatim'e yaklaşımlar teması; katılımcıların dinî yaşantılarıyla ilgili duygu, inanç ve etki boyutlarını açıklarken, hatme katılım düzeyi teması; dinî yaşantının uygulama boyutunu açıklamakta, 1001 Hatim'e yüklenen anlam ve dua temaları ise dinî yaşantının bilgi ve tecrübe boyutunu açıklamaktadır.

3.3. 1001 Hatim'e Yönelik Yaklaşımlar

3.3.1. Olumlu Yaklaşımlar

3.3.1.1. Dine Yönlendirme

Dinî yönelim, bireyin hayatında din ile olan irtibatını, dine olan ilgisini, ona yönelmesini sağlayan şart ve durumları ifade etmektedir.⁴² Bu açıdan dinî hayatın etki boyutuyla ifade edilebilen dine yönelme, ibadetlerin önemli özelliklerinden sayılmaktadır. Özellikle Kur'ân tilaveti, Mekkeli müşrikleri etkileyip kimisini dine yönlendirdiği gibi zamanımızda da cezbedici özelliğiyle insanları etkileyebilmektedir. Bu etkileme ihtidaya vesile olabileceği gibi dinde insan-Allah ilişkisini de duygusal temelde bir düzene de dönüştürebilir.⁴³ Kur'ân tilaveti esnasında basımn olabilen din duygusu bireyleri ilâhî olana doğru çekmektedir. Nice Kur'ân tilavetinin yapıldığı 1001 Hatim'in, bireyleri dinde yükseltebildiğini yani dindarlık düzeylerini artırdığını K.3 şöyle anlatmaktadır: "1001 Hatim'in Erzurumluların dinî yaşantılarına katkı sağladığına inanıyorum." K.7, 1001 Hatim'in oluşturduğu manevî ortamın Ramazan ibadeti gibi bireylerin dindarlaşmalarını sağladığını şu ifadelerle anlatmaktadır: "1001 Hatim, adeta Ramazan atmosferinde geçtiği için insanları Kur'ân okumaya yönlendiriyor." 1001 Hatim'in bireyleri Kur'ân okumaya yönelterek dinin gereklerini daha fazla yerine getirmeye katkı sağladığı belirtilmektedir. Bu durumu K.10, şöyle anlatmaktadır: "1001 Hatim insanların Kur'ân'a daha fazla sarılmasına böylece daha fazla dine yönelmesi ve onun gereklerini yerine getirmesine vesile olmaktadır." K.5, bu geleneğin insanları Kur'ân'a yönlendirdiğini belirterek dinî merasimlerin olumlu tarafının daha fazla olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Zira insanların din ile tanışması, genellikle dinsel törenler ve geleneklerle olabilmektedir.⁴⁴ 1001 Hatim'in, ona ilk tanıklık eden bireylerin özerinde derin bir etki bıraktığı; Kur'ân okumaya ve dinî bir kişiliğe dönüşmeyi sağladığı belirtilmektedir. Bu durumu K.2, "1001 Hatim'in oluşturduğu manevî ortam, insanların alışkanlıklarını bırakmalarına ve dine yönelme-

⁴² Nida Özdemir, *Suçluluk ve Pişmanlık Yaşantısının Dine Yönelim Üzerindeki Etkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 64.

⁴³ Karaca, *Din Psikolojisi*, 104.

⁴⁴ Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar* (İstanbul: İz yayıncılık, 2012), 139.

lerine vesile olmaktadır. Benim dinî bütün olmayan bir kız öğrencim vardı. Bu hatim programlarına katıldıktan sonra hüngür hüngür ağlayarak ben de kapanmak istiyorum, artık namazlarımı terk etmeyeceğim demişti ve Kur’ân öğrenmeye başlayarak iki ay gibi bir zamanda Kur’ân’ı öğrenebildi.” Başka bir katılımcı da hatmin bireylerin dinî yaşamlarına kattığı bereketten bahsederek bu geleneğin insanları Kur’ân’a yönlendirdiğini şöyle açıklamaktadır: “Bu gelenek, insanları Kur’ân’a yönlendiriyor. Bu merasimlerde hafızlara çokça yer verilmesi, insanları da Kur’ân’ı okumaya ve ezberlemeye teşvik etmiştir.” K.12, 1001 Hatim ile insanlar adeta yeniden doğmuş gibi dine sarılabilmekte kendilerini tövbe ile yenileyebildiklerini belirtmektedir; “Ben hiçbir yerde böyle bir feyiz ve güzelliği yaşamadım. Çünkü orda birçok insanın hatim ve duasının birleştiği tövbe istiğfarda bulunduğu, hatimle adeta yeniden hayata başlamaya vesile olabileceğini düşünüyorum.

Görüldüğü gibi katılımcılar, 1001 Hatim’in bireylerin dinî yaşantılarına katkılarını, Kur’ân üzerinden ifade etmektedirler. Zira Kur’ân Allah’ın sağlam ipidir.⁴⁵ Ona bağlananlar dinî bütün bir birey olabilirler. Buradan da anlaşılıyor ki dinî yönelim veya dinde yükselme sadece bireylerin yaşadığı sıkıntılar vb. psikolojik nedenlerden ötürü üstün bir varlığa sığınmaktan ibaret olmadığı gibi, bazen dinî uygulamaların meydana getirdiği manevî ortam da bireylerin dinî kimlikle özdeşleşmesini sağlamaktadır. Literatüre bakıldığında dinî pratiklerin dine ilgiyi artırdığını ve dinî mesajlara daha fazla özen göstermeye yönlendirdiğiyle ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin M. Koç’un, hacılar üzerinde yapmış olduğu çalışma, Hac tecrübesini yaşadktan sonra bireylerin yapmak istedikleri dinî pratiklerin çoğaldığını ortaya koymuştur.⁴⁶ Geçioğlu da yaptığı çalışmada, hac pratiklerinden sonra dinde değişim yaşayanların oranlarının niceliksel olarak dinde değişim yaşamayanlardan fazla olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁷

⁴⁵ el-Bakara 2/256; Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf’an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzil ve ‘uyüni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vil*, thk. Halil Me’mûn (Lübnan: Dirasetü’l ilmiyye, 1995), 1/386.

⁴⁶ Mustafa Koç, “Hac Psikolojisi – II: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (15 Aralık 2013), 193-222.

⁴⁷ Ahmet Rifât Geçioğlu, *Hac İbadetinin Bireysel Yaşayıştaki Rolü* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 94-95.

3.3.1.2. Dinî Duyguları Canlandırması

Dinî yaşayışın boyutlarından olan dinî duygu, bireyin kutsal saydığı varlığa karşı duyarlı olmasını ifade etmektedir.⁴⁸ Duygular bireyin çevresindeki olaylara verdiği tepkilerin sonucuna göre davranışları şekillendirirler. Öfke ve korku duygusu çevresindeki herhangi bir olguyla meydana geldiği gibi din duygusu da dinî pratiklerin uygulama şekline göre meydana gelmektedir.⁴⁹ Çalışmamızda da katılımcılar, 1001 Hatim geleneğinin Ramazan ayında tutulan oruç gibi bireylerin dinî duygularını canlandırdığını ifade etmektedirler. Böylece insanlar Kur'ân'la buluştuklarını ve Kur'ân sevgisini kazandıklarını şöyle açıklamaktadırlar: K.5, “Ramazanın dışında insanların Kur'ân'la buluştuğunu ve dinî duyarlılığının yükseldiği dönem 1001 Hatim dönemidir.” 1001 Hatim'in Erzurumlularda dinî bir hareketlik ve canlanma meydana getirdiğini belirten K.12, “1001 Hatim Erzurumluların dinî hayatına inanılmaz bir dinamizm ve hareketlik katıyor. Onlarda birlik, beraberlik ve cemaat şuurunu kazandırdığını” ifade etmektedir. K.5 de, “toplumun dinî hassasiyeti bu uygulama ile geniş zamana yayılıyor, Ramazanla sınırlı kalmıyor. Çünkü duygular atıl bırakıldığında zamanla zayıflar. Dinî duygu da böyledir. Ama bu tür gelenekler ile periyodik bir şekilde Kur'ân'ın tekrarlanması bu duyguların canlı tutulmasına yardımcı olacaktır.” Böylece 1001 Hatim'in dinî duyguları canlı tutarak bireyleri dinî yaşantılara karşı hazır hale getirdiğini belirtmektedir. Böyle bir hazır oluş içerisinde olabilen bireylerin dinî yaşantıya karşı daha kolay yönlendirilebileceğini belirten K.5, 1001 Hatim programlarının bireyleri Kur'ân'la daha fazla bir zaman diliminde hemhal olmalarını sağlama konusunda önemli olduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir: “Tabi bu şekilde de Kur'ân zihinlerde ve gönüllerde canlı kalıyor. Kur'ân bağlılığı kalıcı oluyor. Zihinsel ve duygusal olarak Kur'ân'a karşı hazır bulunuş içerisinde olan bu toplumu, dinî önderler daha rahat onun hükümlerine ve mesajlarına yönlendirilebilirler.” Dinî pratiklerin toplu halde yapılmasının, duyguları etkileme fonksiyonlarının daha fazla olduğunu belirten

⁴⁸ Kızılgeçit, *Din Psikolojisinin 100'ü* (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 40.

⁴⁹ Robert A. Emmons, “Duygu ve Din”, çev. Gülüşan Göcen, *Din ve Maneviyat Psikolojisi*, ed. İhsan Çapçoğlu - Ali Ayten (Ankara: Phoenix Yayınları, 2013), 472-475.

K.9, “Kur’ân okunduğu zaman Müslümanların elbette heyecana kapıldığını, hele toplu olarak bu ibadeti yapıyorlarsa duygularının daha fazla kabardığını ifade etmektedir.” K.13 ise, 1001 Hatim geleneğinin meydana getirdiği duyguların dinî anlamda bir olgunlaşmaya yardımcı olduğunu ifade etmektedir; “1001 Hatim dinî ve milli duyguların canlandığı ve yeşerdiği bir ruh halidir. Her yıl bu mânevî hazzı yaşamak dinî bir olgunlaşmadır benim için.” Birlik-telik şuuruyla okunan Kur’ân ve hatimlerin duygusal hareketliliğe ve pozitif anlamda davranışlara dönüştüğünü Kur’ân’ın kendisi de haber vermektedir.⁵⁰ Literatüre bakıldığında toplu halde yapılan ibadetlerin dinî duygulara ve bunların olumlu tutum ve davranışlara dönüşmesine etki ettiğine dair çalışmalar bulunmaktadır. M. Koç,⁵¹ yaptığı çalışmada insanların bir takım ibadetler üzerinden yaratıcıyla iletişime geçip onunla yakınlık kurabileceğini belirtmektedir. Kutsalla kurulan bu tür bir ilişki, aynı zamanda bireysel ve toplumsal dayanışmaya zemin hazırlar. Ayrıca bu ibadetlerle Allah’ın karşısında olduğunu hisseden bireyin, daima onun kontrolünde olduğunu düşünerek kendini değerlendirip denetleyebileceğini belirtmektedir. H. Certel, yaptığı çalışmada ibadet gibi dinî pratiklerin Allah ile insanlar arasındaki duygusal bağları güçlendirdiğini ortaya koymuştur.⁵² Bu çalışmada da toplu halde yapılan 1001 Hatim pratiğinin bireylerin dinî duygularının canlı kalmasında ve Allah huzurunda olma şuurunu kazandırması konusunda önemli bir gelenek olduğu ifade edilmiştir.

3.3.1.3. Kur’ân-nı Kerîm’e ve Dinî Şahsiyetlere İlgiyi Artırması

Kur’ân, Müslüman bir toplum için en önemli değer kaynağı olarak kabul edilmektedir. Onu, zihninde ve hayatında taşıyan bireyler de toplumun manevî değer kaynaklarıdır. Değerler, davranışlarımıza yol gösteren, rehberlik eden inanç ve kurallardır. Bu değerler, toplumun sağlıklı olmasında önemli faktörler olarak görülmektedir.⁵³ Değerler en zor zamanlarda toplumun moral

⁵⁰ el-Enfâl 8/2

⁵¹ Mustafa Koç, “Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri Üzerine Bir Alan Araştırması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (15 Aralık 2004), 115-157.

⁵² Hüseyin Certel, “İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri”, *Akev Dergisi* 1/3 (1998), 149-156.

⁵³ Nevzat Tarhan, *Toplum Psikolojisi* (İstanbul: İz yayıncılık, 2014), 26.

ve motivasyonunu yüksek tutan, toplumsal bütünlüğü sağlayan ve onların mânevî damarlarını besleyen önemli kaynaklardır. Bu kaynaklara sahip bireyler, en zor durumlarda inancını ve ümidini koruyabilmekte, sıkıntıları en az hasarla atlatabilmektedir. Her toplumun bel bağladığı, onunla hayata tutunduğu bir değer kaynağı bulunmaktadır ve bu değerler bireylerin aynı zamanda kutusaldırlar. Bu değerler ile yetişip onları içselleştiren toplumların kendi medeniyetlerine ihanet etmeleri beklenilemez. Bunun için sağlıklı ve güvenilir bir toplum için değerler önemlidir. Erzurum ilinde başlatılan 1001 Hatim geleneği de bu değerlere karşı farkındalık oluşturmaya yöneliktir. Bu gerçeğe dikkat çeken K.9, şu açıklamalarda bulunmaktadır: “1001 Hatim insanların Kur’ân’a bağlılıklarını güçlendirip, hafız ve dinî şahsiyetlerin yetişmesine katkı sağlıyor.” K.11 ise Erzurum’un hafızlar şehri ile ünlenmesinde bu pratiğin öneminden bahsetmektedir; “Erzurum hafızlar şehridir. Bu isimle anılmasında 1001 Hatim’in katkısı çoktur.” K.15 de Erzurumlular arasında dindar kesimin fazla olduğunu bunun da 1001 Hatim’e bağlı bulunduğunu düşünmektedir. “Erzurum’un dindar kesimi ve hafızları fazladır. 1001 Hatim’in bunda bir etkisinin olduğunu düşünüyorum.” K5 ise 1001 Hatim’in birinci maksadının Kur’ân’a verilen değeri ortaya koymak olduğunu belirtir. Bunun için dinî ve ilmi bir kişiliğe sahip olan Pir Ali’nin bu konuda öncülük ettiğini vurgulamaktadır. Ayrıca marifet iltifata tabidir. İnsanların hafızlara ve dinî şahsiyetlere değer vermesinin, çocukların ve gençlerin de iltifatlarına vesile olacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla 1001 Hatim geleneği sayesinde insanların Kur’ân’a, hafız ve dinî şahsiyetlere daha fazla önem verdiği anlaşılmaktadır.

3.3.1.4. 1001 Hatim’in Doğal Afetlere Karşı Etkili Olduğu İnancı

Doğal afetler, bireyin ve toplumun değer yargılarını ortaya çıkararak onlara sarılmayı sağlamaktadırlar. Bu anlamda toplumsal bir değeri ifade eden Kur’ân, Müslüman birey için terapistik bir kaynak anlamını taşıdığı gibi onun kişiliğine ve kimliğine de olumlu yönde katkı sağlayabilir. Bu sayede birey her türlü şartta ayakta kalmaya çabalar, içinde gizli olan cevherin ve yeteneklerin ortaya çıkmasına gayret eder. Böyle bir değeri içselleştiren

birey, çevresiyle olumlu ve uyumlu ilişkiler kurar.⁵⁴ 1001 Hatim'e olumlu yaklaşanların çoğu onun doğal afetlerin yaşandığı dönemde Pir Ali tarafından hem Kur'an sevgisini aşılama hem de Kur'an'ın koruyucu özelliğini ortaya koymak amacıyla başlatıldığını ifade etmektedirler. Nitekim K.5, insanların Kur'an'daki hıfz (koruyucu) ile ilgili âyetlerden yola çıkarak 1001 Hatim'in maddî ve mânevî afetlere karşı koruyucu olduğuna inandıklarını belirtmektedir; "Bu hatimlerin birinci amacı Kur'an'a verilen önemdir. İkincisi ise afetlere karşı korumak için Kur'an'ın hıfz edici özelliğine başvurmaktır. Pir Ali de Kur'an'ın hıfz ayetlerinden yola çıkarak bu geleneği başlatmış olabilir." Her yılın Aralık ve bir sonraki yılın Ocak ayında Erzurum halkını Kur'an etrafında kilitleyen unsur, 1001 Hatim'in insanları afetlere karşı koruduğuna yönelik olan inançtır. Katılımcılardan K.12, bu durumu şöyle açıklamaktadır: "1001 Hatim'in insanları hem maddî hem mânevî olarak koruduğuna inanıyorum. Çünkü bu kadar yapılan hatim ve duaların bir gücü ve etkisi olduğuna inanıyoruz. İnsanlar da afetlerden koruduğuna inanarak onu okuyor." K.11 de Kur'an'ın şifa yönüne dikkat çekerek maddî ve mânevî hastalıklara çare olduğunu, onun etrafında kilitlenen bireylerin dua ve yakarışlarının bir karşılığının olduğunu şöyle ifade etmektedir: "1001 Hatim'in mânevî gücüne inanıyorum Çünkü Kur'an bir şifa kaynağıdır. Dolayısıyla Kur'an okumanın mânevî hastalıklara faydalı olduğunu düşünüyorum. Ayrıca bunca insanın dua etmesi, yakarması musibetlere karşı etkili olabilir." K.9 ise Kur'an'ın en doğru ve iyi olana götürdüğünü dolayısıyla ona sarılmanın kurtuluşun yolu olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca Erzurum şehrinin fay hattı üzerinde olmasına rağmen yıkıcı bir depreme maruz kalmaması, şiddetli yağmur ve sellerin olmamasını bu geleneğe bağlamaktadır. "Zira Kur'an şifadır. Kur'an en doğru olana götürür. Bakınız yağmur diğer illeri vurup yıkıyor. Erzurum'da ise seyrek seyrek iniyor. Ayrıca Erzurum fay hattı üzerinde kurulmuş bir deprem şehridir. İnsanlar hakkıyla Kur'an'ı okur, emirlerine riayet edersek umumi bir belaya uğramayız diye inanmaktadırlar." Buna göre maddî ve mânevî etkenlerden oluşan korku, bireyleri Kur'an

⁵⁴ Öznur Özdoğan, "İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (01 Ağustos 2006), 127-141.

etrafında toplamıştır. Zira insanlar Kur'ân'ın direk koruyucu bir müdahalesi olmasa da insanları yetiştirip ideal bir kişiliğe dönüştürerek onları afetlerden koruyacağına inanmaktadırlar. Literatüre bakıldığında insanların zor zamanlarda dine veya dua gibi dinî pratiklere sarıldığını ortaya koyan çalışmalara rastlanılmaktadır.⁵⁵ Bunun temelinde de insanların dinî pratikler ile karşılaştıkları zorluklarla baş edebileceği inancı yatmaktadır. Zira insanlar bu dinî öğretilere uyup kendilerini düzeltirlerse başlarına gelen acılardan kurtulacağına inanmaktadırlar.

3.3.1.5. 1001 Hatim'in Yalnızlık Duygusunu Gidermesi

Yalnızlık; yalnız olma, kimsesizlik, tek başınalık gibi anlamlara gelmektedir. Teknolojinin insanlara ulaşım imkânlarını kolaylaştırdığı fakat iletişim bağlarını zayıflattığı asrımızda, yalnızlık küresel bir hastalık haline gelmiştir. Yalnızlığı insanın verdiği tepkiye göre açıklamaya çalışan psikologlar onu, bireyin sosyal ilişkilerinde nicelik veya niteliksel olarak ortaya çıkan olumsuz bir tecrübe, kalabalıklar içerisinde yalnızlığın hissedilmesi vb. şeklinde tanımlamaktadırlar.⁵⁶ Kur'ân yalnızlık duygusuna karşı bazen insanları dinî şahsiyetlere yönlendirerek ünsiyet duygusunu kazandırmaya çalışmaktadır.⁵⁷ Bazen de önceki toplumların tecrübe ve deneyimlerini hatırlatarak zihinsel bir rahatlamayı hedeflemektedir. Nitekim Kur'ân'daki kıssaların bu yönde bir amacının olduğu bilinmektedir. Ayrıca Kur'ân, hac, Ramazan orucu, cemaatle namaz gibi toplu halde yapılmasını teşvik ettiği dinî pratiklerle bu duyguya karşı bireyleri korumaya çalışmaktadır. Bu çalışmada da katılımcıların toplu halde yapılan 1001 Hatim geleneğinin bireye başkalarıyla beraber olma duygusunu kazandırdığını, birlik ve beraberlik şuurunu geliştirdiğini K. 11, şöyle anlatmaktadır: “1001 Hatim insanları bir araya getiren, hepimizin dua ve aminlerinin birleştiği, birlik ve beraberlik ruhu içerisinde Kur'ânların okunduğu bir dinî geleneğimizdir. 1001 Hatim'e sadece Erzurumlular değil Türkiye'nin dört bir yanından katılan oluyor. Beraberlik ve kardeşlik duygularının canlandığı bu prog-

⁵⁵ Ahmet Canan Karataş, *Gerçeklik Terapisi Yönelimli Dini Başa Çıkma Psikoeğitim Programı* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 199.

⁵⁶ Muhammed Kızılgöç, “Yalnızlık Dindarlık İlişkisi”, *Din, Değerler ve Sağlık*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 517-554.

⁵⁷ el-Kehf 18/28.

ramları önemsiyorum. 1001 Hatim programlarında birçok kişiyle bir araya geliyoruz, her yerden dualar yükseliyor. Kendinle birlikte başkalarının varlığını hissediyorsun bunun kadar güzel bir mânevî ortam var mı?”

Dinî pratiklerin yalnızlık duygusuyla baş etmede etkili olduğunu ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Kızılgöçit “Yalnızlık Dindarlık İlişkisi” adlı çalışmasında dindarlığın ve dindarlık alt boyutlarının yalnızlık duygusuna karşı olumlu bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁸ Benzer sonuçlara Ali Ayten de ulaşmıştır. *Din, Erdem ve Sağlık* adlı çalışmasında hayatın getirdiği zorluklarla mücadelede Allah’a yakınlaşmak için yapılan dinî pratiklerin fiziksel ve ruhsal sıkıntılara karşı destekleyici olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁹

3.3.1.6 1001 Hatim’in Mânevî Bir Ortam Oluşturması

Mâneviyat aslen Arapça bir kelime olup TDK Sözlüğünde iki anlama gelmektedir. Birincisi, “maddî olmayan, mânevî şeyler” anlamına gelmektedir buradaki mâneviyattan maksat görülmeyen, duyu organlarıyla sezilemeyen, soyut, ruhani olan demektir. İkinci anlamı ise yürek gücü, moraldir.⁶⁰ Buradaki mâneviyat, madde ve cisimle alakası olmayan, ruh ve mana ile ilgili hususlar, tehlikeler karşısında inanç ve ahlâkî değerlere bağlılıktan doğan dayanma gücü, ruh kuvveti, moral şeklinde tanımlanmaktadır.⁶¹ Mâneviyatın literatürde birçok farklı tanımı bulunmaktadır. Bunlar: kutsalın öznel tecrübesi, varoluşsal anlam arayışı, kutsalı arama süreci, aşkın olana bağlılık şeklinde tanımlanmıştır.⁶²

Mânevî hal, dinî pratiklerin içselleştirilerek başka bir ifadeyle sadece Allah’a has kılınarak yapıldığında oluşmaktadır. Bu mânevî halin temel karakteristik özellikleri, affetme, tevazu, sev-

⁵⁸ Kızılgöçit, “Yalnızlık Dindarlık İlişkisi”, 517-554.

⁵⁹ Ali Ayten, *Din Erdem ve Sağlık* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 72.

⁶⁰ Recep Toparlı ed. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005), “Maneviyyat”, 1339.

⁶¹ Sevde Düzgüner, “Nereden Çıktı Bu Maneviyat: Manevi Bakımın Kültürel Temellerine İlişkin Kültürlerarası Bir Analiz”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten - Mustafa Koç - Nuri Tınaz (İstanbul: Dem Yayınları, 2016), 17-44.

⁶² Brian J. Zinnbauer - Kenneth I. Pargament, “Dindarlık ve Maneviyat”, *Din ve Maneviyat Psikolojisi*, ed. İhsan Çapçioğlu - Ali Ayten (Ankara: Phoenix Yayınları, 2013), 61-91; Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 126; Zinnbauer - Pargament, “Dindarlık ve Maneviyat”, 61-100.

gi, ümit kendini kontrol etme gibi erdemlerdir.⁶³ Bu erdemlerin bireyde meydana gelmesi yaratıcıyla samimi bir iletişim ve bağ ile ancak olabilir. Gelişen teknolojik ve iletişim araçları insanlık için maddî külfeti azaltmış olsa da ruhsal anlamda insanların sorunlarını çözememiş bilakis daha da karmaşık hale getirmiştir. Bu karmaşıklar içerisinde yaratıcıya dönecek bir yol bulamayan bireyler ya çareyi psikiyatristlerde ya da intiharda aramaktadırlar.⁶⁴ Zira modern hayat ve onun sağladığı imkânlar insanın mânevî yönünden çok hep maddî yönünü beslemektedirler. Bu da haliyle bireyde patolojik ve psikolojik rahatsızlıklara neden olabilmektedir. Bu anlamda bireyin özüyle bağlılığını güçlendiren dinî pratiklerin rolü büyüktür. Bu araştırmada katılımcıların ifadeleri bunu destekler niteliktedir. K.14, Erzurum'da yapılan 1001 Hatim pratiğinin oluşturduğu mânevî ortamı şöyle anlatmaktadır: “1001 Hatim, Kur’ân-ı Kerîm’in mânevî atmosferinde insanları birleştirmiştir. Birlik ve beraberlik şuurunu geliştirmiştir. Kur’ân meclislerinde toplanmanın mânevî huzurunu yaşatmıştır.” Kur’ân insanları Allah’a götüren en doğru ve sağlam kaynaktır.⁶⁵ O maddî anlamda yol gösterici olduğu gibi mânevî anlamda da insanların ihtiyaç duyduğu huzuru vermektedir. Zira Allah insanın mânevî yapısının ancak kendisini anmakla rahatlayıp huzur bulabileceğini bildirmektedir.⁶⁶ Başka bir katılımcı ise 1001 Hatim’in yardımseverlik duygusunu canlı tuttuğunu böylece mâneviyatın zıddı olan bencilik, özseverlik, hırs, doyumsuzluk gibi reziletlerle karşı, cömertlik, başkasını düşünme, kanaat ve yeterlilik gibi erdemleri kazandırarak insanın özüyle bağını güçlendirdiğini belirtmeye çalışmaktadır. K.9, “1001 Hatim’in Erzurumluların dinî yaşantılarına muhakkak faydası olmuştur. Pir Ali Bey’in başlatmış olduğu vakıf geleneği Erzurum’da farklı bir şekilde icra edilmektedir. Bu vakıflar hem okuyan öğrencilerin ihtiyacını karşılıyor hem de fakir insanların ihtiyacını gideriyor.” K.7 de 1001 Hatim’in meydana getirdiği mânevî ortamı şöyle açıklamaktadır:

⁶³ Ali Ayten, *Din Psikolojisi: Din ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar* (İstanbul: İz yayıncılık, 2012), 29.

⁶⁴ Mustafa Köylü, “Teoriden Pratiğe Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten - Mustafa Koç - Nuri Tınaz (İstanbul: Dem Yayınları, 2016), 66.

⁶⁵ el-İsrâ 17/9.

⁶⁶ er-Ra’d 13/28.

“Hatimler okurken biz de dinlemeye giderdik. İnsanların tevazulu ve yardım sever hallerini; bir birlerine yer vermeleri, birbirlerine cüz uzatmalarını o zaman görebiliyorduk.” K.13 de 1001 Hatim bitip duası yapıldığında, insanların kutsalla girdiği derin iletişimi ve bağlılığı şöyle ifade etmektedir: “Hatimler bitip dua vakti geldiğinde yüzlerce insan bir anda elleri semaya açılmış, dillerinde aminler işte bu tarifsiz bir duygudur ve bu duyguyu ancak yaşayanlar anlayabilir.” K.5 ve K.9, 1001 Hatim’in oluşturduğu mânevî ortamın bireylerin anlam dünyalarını doyurduğunu, onun en muhtaç olduğu zamanda ona arkadaşlık edip yol gösterdiğini belirtmektedirler. Bunlardan K.9, düşüncelerini şöyle ifade etmektedir: “Bir arkadaşım Kur’ân’la tanışmasını şöyle anlatır: “Babam küçüklüğümde beni Kur’ân öğrenmem için hocaya götürdü bir iki gün gittim artık kaçmaya başladım okumadım. Okula başladım, ilkokul orta, lise velhasıl işe girdim askerliğimi yapıp evlendim. İşimi güzel yapıyordum fakat dinî konuda eksiktim. Hep bugün, yarın Kur’ân okumaya başlayacağım diyordum başlamadan emekli oldum. Emekli olunca kendimi boşa hissettim. Kalktım camiye gittim. Birkaç küçük süre dışında hiçbir şey bilmiyordum. İmam 1001 Hatim için Kur’ân okuyor, cemaat de takip ediyor, sayfaları çeviriyor, ben ise öyle bakıyordum. Orada kötü oldum; kendi kendime ben ne biçim Müslümanım dedim. Bunca insan burada Kur’ân’ı okuyor, takip edebiliyor ben ise öyle bakıyorum. İnsanlığımı sorgulamaya başladım ve ağlamaya başladım. Oradan kalktım Kur’ân öğretmesi için bir hocaya gittim.” Bunu anlatırken de ağlayarak anlatıyor. Bu adam Kur’ân’ı sonradan güzel bir şekilde öğrendi ve 1001 Hatim’i de hiç kaçırmıyor.” K.5 de “Peygamberimiz’in Kur’ân okuyanı, Kur’ân arkadaşı diye nitelediğini belirtmektedir.” Kur’ân’la arkadaş olanın ruhsal problemler yaşaması beklenilmez. Katılımcıların ifadelerinden de anlaşılıyor ki 1001 Hatim ve duası bireyleri Allah’la buluşturan, mânevî bağları kuvvetlendirip onların özüne yakışır davranışlarda bulunmalarına vesile olmaktadır. Böylece bireylerin dinî yaşantılarına katkı sağladığını kabul etmektedirler. Katılımcıların bu açıklamaları literatürdeki çalışmalarla uyusmaktadır. Örneğin McCullough ve diğerlerinin yapmış oldukları çalışmada mânevîyat seviyeleri yüksek olan bireylerin dindarlık seviyelerinin de yük-

sek olduğunu ortaya koymuştur.⁶⁷ Başka bir araştırmada da dinî pratiklerin psikolojik iyi oluşa katkı sağladığı tespit edilmiştir.⁶⁸

3.3.2. 1001 Hatim'e Olumsuz Yaklaşımlar

Allah kullarından kendisine ibadet etmelerini isterken samimi, içten yani sadece onun için yapma niyetiyle ibadet etmelerini istemektedir. Bu, ibadetlerin hayatın diğer alanlarında da etkili olmasının gerekçesi olabilir. Buna göre ibadetin belli bir formda yapılması gerektiği gibi belli bir mana ve maksada yönelik olması da gerekmektedir.⁶⁹ Yüce bir gaye için yapılan ibadetlerin bireyin gelişmesi ve olgunlaşması için etkileyici özelliği olduğu söylenebilir. Fakat içselleştirilmeyen, ne amaçla yapıldığı düşünülmeyen bir ibadet saplantıdan öteye geçmeyebilir. Bununla birlikte Allah, ibadettin niceliğinden çok niteliğine önem göstermektedir. Zira namazlarını huşu içinde kılın âyeti de bu anlama yönelik olarak anlaşılabilir.⁷⁰ Buradan hareketle araştırmaya katılanların bir kısmı 1001 Hatim'in bireylerin dinî yaşantılarına etki etmediğini birkaç gerekçe ile ileri sürmüşlerdir. Bunlar: 1001 Hatim'in sayısal bir ritüele, dinî anlamından boşaltılmış bir örf'e dönüştürülmesi ve içeriğine önem verilmemesi gibi gerekçelerdir. Söz konusu durumla ilgili K.1, şu açıklamalarda bulunmuştur: "1001 Hatim bir gelenektir. Olumlu tarafı olduğu gibi olumsuz tarafı da bulunmaktadır. Olumsuz tarafı hatmi sayıya indirgemektir. Sanki sayıyı yükseltme yarışına girmişler. Anlama, düşünme ve yaşamdan uzak bilinçsiz bir okuma yarışı olarak görüyorum. 1001 Hatim temelde doğru olan bir uygulamanın yanlış kullanılması, örf'e dönüştürülmesidir. Normalde Kur'ân okunmasının faydası büyüktür. Ama bunu örf'e dönüştürme onu anlamsızlaştırıyor." İbadet bireyin Allah'a karşı sevgi, saygı, bağlılık, şükran ve acizlik duygularını ifade eden davranışlar olarak tanımlanmaktadır. Bu davranışların hem şuur ve hem de bedenle birlikte yapılması dinî hayat için elzem olmaktadır. Bunlardan birinde oluşacak her han-

⁶⁷ Ayten, *Din Psikolojisi: Din ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar*, 27.

⁶⁸ Nurten Kımtır, "Namaz İbadetinin Ruh Sağlığı Açısından Bazı Değişkenlerle İlişkisi", *Din Değerler ve Sağlık*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 374.

⁶⁹ el-Ankebût 29/45.

⁷⁰ el-Mü'minûn 23/2.

gi bir sıkıntı diğerine de etki edebilir.⁷¹ İbadetin bu yönüne dikkat çeken K.1, maksadından uzaklaştırılan ibadet ve dinî pratiklerin meydana getirebileceği zararları şöyle açıklamaktadır: “Ayrıca âyet veya bir sûreyi her hangi bir şeye yönelik okumak doğru değildir. Nitekim bazen insanlar şu âyet veya şu sûre bu işe yarıyor diye okuyorlar sonra da istedikleri olmayınca bu sefer dine karşı cephe almaya başlıyorlar.” K.5 de 1001 Hatim’in bu yönünü eksiklik olarak görmektedir. Zira Kur’ân okumaktan maksadın onu anlayıp hayata tatbik etmek olduğunu belirtmektedir. Fakat bu haliyle de insanların Kur’ân’a yönlendirmesi bakımında faydalı olduğunu zira bu gelenek zamanında insanların zihinsel ve duygusal olarak yönlendirilmeye açık olduğunu bunu da dinî ve ilmî şahsiyetlerin Kur’ân’ın manasıyla ilgili açıklamaları için bir fırsat olarak gördüğünü şöyle ifade etmektedir: “Kur’ân okumaktan maksat manaya nüfuz edebilmektir. Bu açıdan gelenek biraz uzak kalmıştır. Sadece lafzi bir okumadan ibaret kalmıştır. Aynı şekilde Kur’ân’ın ahlâkı ile ahlâklanmayı gerektirir. Bu gelenek sadece lafzen okumayı ele alıyor. Bir başlangıç olarak Kur’ân’a topyekûn bir şehir halkının göstermiş olduğu ilgi açısından önemlidir. Fakat sadece lafzi olarak kalması bir eksiklik olarak görülebilir. Bu konuda dinî şahsiyetler, manasına yönelik de çalışmalar yapabilirler. Bir aylık süreçte Kur’ân’ı anlamaya ve yaşamaya yönelik çabalar olsa iyi olur.” Sonuç olarak katılımcıların 1001 Hatim hakkında farklı yorumlarda buldukları görülmektedir. 1001 Hatim’in sayısal ve örfi bir zemine çekilme endişesi olsa da katılımcıların çoğunun ifade ettikleri gibi 1001 Hatim’in insanları Kur’ân’la buluşturduğu, bu pratiğin yapıldığı dönemde toplum ile şehrin dinî, idarî ve eğitim kadrolarının bir araya gelerek birlik ve beraberlik değerini ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 1001 Hatim’in şehrin hafız, dinî şahsiyetlerin yetişmesinde etkili olduğu, duygusal ve davranışsal düzeyde aşkın varlık ile ilişkilerde pozitif anlamda bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar literatürdeki benzer çalışmalarla örtüşmektedir. Örneğin Amerika da dindarlık ve iyi olma, umut ve iyimserlik üzerine yapılan 100 çalışmanın neredeyse % 80’i, daha az dindar olanlara

⁷¹ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 189; Habil Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 115.

kıyasla dindar bireylerin çok daha anlamlı biçimde pozitif duygular yaşayabildiğini ortaya koymuştur.⁷²

3.4. 1001 Hatim'e Katılım Düzeyleri

Dinî pratikleri yerine getirme dindarlığın önemli boyutlarından⁷³. Fakat bu boyut, cinsiyet, yaş, insanların ilgi düzeyleri vb. değişkenlere göre farklılaşmaktadır. Çalışmaya katılanların ifadeleri de bunu açıklar niteliktedir. Konuyla ilgili K.2, dinî bir pratik olan 1001 Hatim'e katılımın genelde orta ve yetişkin yaşlardan oluştuğunu ancak son yıllarda il müftülüğü bünyesinde çalışan mânevî danışmanlar ve Kur'ân kursu öğreticilerinin çalışmalarıyla gençlerin de katılım düzeylerinin artırıldığını şöyle ifade etmektedir: "1001 Hatim'e katılım genellikle orta ve yaşlı kesimden oluşmaktadır. Fakat müftülük bünyesinde mânevî danışmanlık hizmetlerini yürüten din görevlileri ve Kur'ân kursu öğreticilerin çabalarıyla gençlerden de katılım sağlanmaktadır. Bu katılım her yıl artmaktadır." Çalışmaya katılan K.11'in ifadeleri, bunu destekler niteliktedir; "Sayı son zamanlarda artmıştır. Katılanlardan gençler de yaşlılar da bulunmaktadır." K.5, 1001 Hatim'e katılım nüfus oranına göre yükselmediğini, genelde cami cemaatinden oluştuğunu bunun da orta ve yaşlı kesimden oluştuğunu belirtmektedir. Bu katılım oranına göre 1001 Hatim'in önceki dönemde yaşamış bireyleri, daha fazla etkilediğini ifade etmektedir; "1001 Hatim'e katılım sayısal olarak önceki döneme göre çoktur. Ama nüfus karşılaştırmasına göre azdır ve cami cemaatinin dışına pek çıkmıyor. Ayrıca 1001 Hatim'in önceki insanların dinî yaşantıları üzerinde daha etkili olduğunu söyleyebiliriz". K.6, 1001 Hatim'e katılım oranlarının önceki yıllara göre arttığını fakat gençlerin dinî ilgisizliklerinden dolayı bu dinî pratiğe katılım oranlarının azaldığını belirtmektedir; "1001 Hatim'e katılım oranı, eskiye göre fazlalaşmış fakat gençlerin dine yatkınlığı azaldığından hatme katılım oranları düşüktür." K.4, gençlerin dinî pratiklere ilgisiz olduklarını ve teknoloji bağımlılığından kurtarılması gerektiğini ifade etmektedir; "Bu konuda katılımcılara bakıldığında hep orta ve yaşlı kesim olduğu görülmektedir.

⁷² Adam B. Cohen - Harold G. Koenig, "Din ve Ruh Sağlığı", *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 2/1 (23 Haziran 2016), 153-160.

⁷³ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, 88.

Gençleri de çekecek etkinliklerin de yapılması gerekir. Gençleri ellerindeki telefonlardan kurtarmak gerekir.”

K.9, 1001 Hatim’e katılımı cinsiyete göre değerlendirmiş, kadınların katılım oranlarının erkeklere göre daha az olduğunu ifade etmiştir. Bunun, kadınların Kur’ân’ı okuma oranlarının düşük oluşundan kaynaklandığı gibi 1001 Hatim’in camilerde icra edilmesi ve kadınların camiye rahat girememesinden de kaynaklanabileceğini belirtmektedir. Fakat kadınların erkeklere göre daha dindar olduğunu şu sözleriyle açıklamaktadır: “1001 Hatim’e katılım oranı, her sene öncekinden çok olmaktadır. Kadınların katılım oranlarına bakarsak onların katılım oranları azdır. Fakat dine bağlılıkları Kur’ân’a iştiyakları erkeklerden daha fazladır. Hatta kadınlar için de 1001 Hatim’e katılma programı düzenlemişken bazıları gizli gidip 1001 Hatim’in duasına katılmış. Bir gün bir bayan fark edilip camiden çıkarılınca fark ettirmeden halıyı kendine sararak kapıda dikili olarak duaya katılmıştır. Yani kadınların okuma oranları erkeklerinkinden düşük olduğundan hatim okuma oranları düşüktür. Fakat Kur’ân’a iştiyakları erkeklerden fazladır.”

1001 Hatim’e katılımı önceki yıllara göre değerlendiren katılımcılar, medya faktörüyle duyurma imkânlarının artması ve Kur’ân okuma oranlarının da çoğalmasıyla katılımın yükseldiğini, ifade etmişlerdir. K.7, “1001 Hatim’e katılım şimdi daha fazladır. Çünkü Kur’ân okuyanın oranı daha fazla olmuştur. Ayrıca sosyal medyanın da etkisi çoktur.” K.13 ise sosyal medyanın artan rolü 1001 Hatim’in daha fazla duyurmasına yardımcı olduğunu belirtir. Medya sayesinde yurt dışından dahi katılımların sağlandığını şöyle ifade etmektedir: “1001 Hatim’e katılımı 15 yıl öncesiyile karşılaştırdığımızda tabii ki hatim sayılarının ve duaya katılanlarının arttığını görüyoruz. Öyle ki yurt dışından dahi hatim gönderenler oluyor.” Katılımcıların açıklamaları medya faktörü hariç literatür de bulunan çalışmalarla örtüşmektedir. Örneğin Günay’ın 1979 yılında “Erzurum ve Çevresinde Dinî Hayat” adlı çalışmasında yöre halkının % 82’sinin dinî pratikleri yerine getirmeyi imanın bir parçası saydığını ortaya koymuştur. Yine bu araştırmasında Günay, kadınların dinî pratikleri yerine getirme oranının erkeklerden yüksek olduğunu; bu oranı erkek-

lerde %79,3 kadınlarda ise %93,6 olarak tespit etmiştir. Ayrıca yaşın ilerlemesiyle dinî pratiklere verilen önemin de arttığını ortaya koymuştur.⁷⁴ Bu çalışmaya katılan bireylerin ifadelerine bakıldığında yöre halkının dinî pratiklere verdiği önemi hala koruduğunu göstermektedir. Baynal, dindarlık ve ruh sağlığı ilişkisine yönelik yaptığı çalışmada yaş faktörü ile dindarlık değişkeni arasında anlamlı derecede farklılık olduğunu ortaya koymuştur.⁷⁵ Yine benzer sonuçlara Kandemir ve Öztürk de ulaşmıştır. Onların yaptıkları çalışmalarda yaş artıktıkça dinî yönelimde de artışın olduğu tespit edilmiştir.⁷⁶ Zira yaşlılık döneminde ortaya çıkan psikolojik ve fizyolojik sıkıntılar bireyleri dine daha fazla yönlendirmektedirler. Cinsiyet değişkenine göre yapılan çalışmalar ise şöyledir. Türkiye’de yapılan çalışmaların 9’unda kadınların erkeklere göre daha dindar olduğunu ortaya koyarken sadece bir çalışma erkeklerin kadınlara göre daha dindar olduğunu ortaya koymuştur.⁷⁷ Yapıcı, yaptığı çalışmada kadınların dinin etkisini hissetme, dine önem verme, dua edip tövbe etme ve özel dindarlık açısından erkeklerden daha fazla dindar olduğunu fakat dinî pratikleri yerine getirme konusunda erkeklerden farklı olmadığını tespit etmiştir.⁷⁸ Karşlı da yaptığı çalışmada cinsiyet değişkenine göre dindarlık durumunu incelemiş ve iç güdümlü ya da dış güdümlü dinî yönelimin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermediğini bulgulamışlardır.⁷⁹ Kızılgeçit’in yaptığı çalışmada ise erkeklerin kadınlara göre daha fazla iç güdümlü dinî yönelim gösterdiği ortaya çıkmıştır.⁸⁰

⁷⁴ Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, 89-90.

⁷⁵ Fatma Baynal, “Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/1 (05 Şubat 2015), 206-231.

⁷⁶ Fatih Kandemir, “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (30 Haziran 2020), 99-129; Eyüp Ensar Öztürk, “Üniversite Öğrencilerinde İyimserlik, Dindarlık ve Dini Yönelim İlişkisi”, *İslami İlimler Dergisi* 12/3 (2017), 165-190.

⁷⁷ Ümit Horozcu - Ahmet Celaletin Güneş, “Son Dönem Yurt İçi Hakemli Dergilerde Yayımlanan Din Psikolojisi Çalışmalarının İncelenmesi: Bir Betimsel Analiz Çalışması.”, *Din psikolojisi Güncel Durum Analizi*, ed. Yahya Turan (İzmir: Nobel Yayınları, 2020), 29-30.

⁷⁸ Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din* (Adana: Karahan Kitabevi, 2013), 247.

⁷⁹ Necmi Karşlı, *Mutluluk ve Dindarlık* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 198.

⁸⁰ Muhammed Kızılgeçit, *Yalnızlık Umutsuzluk ve Dindarlık Üzerine Psiko Sosyal Bir Çalışma*. (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2015), 34.

3.5. 1001 Hatim'e Yüklenen Anlam

İbadetlerde sayı, inanan bireylerde disiplin ve intizam tutumunu geliştirmektedir. Bu nedenle Müslümanlar; özellikle tasavvuf geleneğinden gelenler ibadetlerde sayıya önem göstermişlerdir. Zahit ve âlim olarak bilinen Pir Ali Baba'nın başlatmış olduğu 1001 Hatim'in anlamı hakkında net bir bilgi olmasa da dinî bir anlamı ifade edebileceği düşünülmektedir. Nitekim 1001 sayısı, sonsuzluk, sınırsızlık anlamına gelmektedir.⁸¹ Bu konuda araştırmaya katılan bireylerin farklı yaklaşımlarda buldukları görülmektedir. Zira katılımcıların bazıları 1001 sayısını, gelenek, kesret, mânevî bir kalkan ve yolculuktan ibaret görürken bazıları ise onun tevhit anlamını sembolize ettiğini belirtmişlerdir. Konuyla ilgili düşüncelerini ifade eden K.1, "1001 Hatim'in kesreti, sonsuzluk ve sınırsızlığı" ifade ettiğini belirtmektedir. K.7 ve K.8, "1001 Hatim Erzurum'u afetlerden korumak için Pir Ali tarafından başlatılmış bir gelenektir." şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir. K.9, 1001 Hatim sayısının gizemini şöyle ifade etmektedir: "1001 Hatim'in mânevî gücüne inanıyorum. Zira Kur'ân şifadır. Kur'ân en doğru olana götürür. Bakınız yağmur diğer illeri vurup yıkıyor. Erzurum'da ise seyrek seyrek iniyor. Ayrıca Erzurum bir fay hattı üzerine kurulmuş bir deprem şehridir. Ama birkaç ufak tefek sarsıntı dışında Allah'a şükür zarar vermedi. Bütün bunların okunan hatimlerin hürmetine göre olduğuna inanıyorum. Kişide samimiyet ve Hz İbrahim'in inancı gibi bir inanç olursa Allah onu yardımsız bırakmaz." K.10 da 1001 Hatim'in, doğal afetlerden koruyan bir kalkan olduğunu dile getirmektedir; "1001 Hatim Allah'ın inayetiyle Erzurum şehrini afetlerden koruyacak bir kalkandır." K.12 ise 1001 Hatim'in maddî ve mânevî afetlerden koruyan bir kalkan olduğunu şöyle ifade etmektedir: "1001 Hatim'in mânevî bir kalkan bir zırh olduğuna inanıyorum. Hem maddî hem mânevî olarak koruduğuna inanıyorum." K.2 de 1001 Hatim'in insanları mânevî olarak koruduğuna inandığını belirtmektedir; "1001 Hatim'in, şehri bir bütün olarak koruyup korumadığını bilmem ama mânevî olarak insanları koruduğuna inanıyorum." Katılımcıların

⁸¹ Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, çev. Mustafa Küpüşoğlu (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 1998), 297.

1001 Hatim'in gizemliliğini bazen Kur'ân'ın şifa oluşuna bağlarken bazen de Kur'ân okuyan samimi dindarlara bağladıkları görülmektedir. Ancak niye 1001 tane oluşundaki sorumuzu bir iki katılımcı dışında sayı gizemi üzerinden değerlendiren olmamıştır. Ayrıca 1001 Hatim'in şehri koruduğuna dair inanç, sayı gizemiyle açıklanırsa daha ilgi çekici olabilir. Katılımcılardan K.5 ile K.12, 1001 sayısının İslâm'ın tevhit anlayışını sembolize ettiğini belirterek 1001 Hatim'e tasavvufî bir anlam yüklemek istemişlerdir. K.5: “Burada 1001 sayısının da önemli bir boyutu vardır. Malum tasavvufta harf simgesinin önemli bir yeri vardır. Burada da bu özelliği görüyoruz. Niye başka bir sayı değil de 1001 sayısı; bir sayısı Allah'ı ifade ediyor vahdeti ifade ediyor. Bütün sayılar birden oluşuyor, bir çıkarıldı mı sayılar işlevsiz kalıyor. Varlık da birden oluşuyor, bir varlıktan çıkınca geriye bir şey kalmıyor. Bin sayısından biri çıkardığımızda sıfırlar hiçbir anlam ifade etmiyor. Bir ile ancak anlam buluyor. 1001 sayıda vahdet vurgusu var aynı zamanda bir sayısı da sonsuzluğun ifadesidir. Yani 1001 Hatim, sonsuz defa Kur'ân'ı okuma anlamını ifade eder sonsuz defa Allah'a sığınmayı ifade eder. Yani böyle bir sembolik anlamda çıkarılabilir.” K.12: “Ama bir ibadeti belli bir düzen ve sayı ile yapmak ona bir disiplin kazandıracığına inanıyorum. Özellikle Hz. Peygamberin Allah tektir teklifi sever hadisi gereği tek sayıya vurgu yapılmış da olabilir. Bunun tasavvufî bir kaynağı da olabilir özellikle Mevlevilerde 1001 çile kavramı vardır. Bundan ötürü de bu sayı konulmuş olabilir.”

Literatüre bakıldığında sayı sembolizminin tarihe iz düşmüş medeniyetlerin ve semâvî dinlerin ilgi alanlarından oldukları ve onlara bir takım metafizik anlamlar yükledikleri anlaşılmaktadır. Fakat varlığı somut ve yüzeysel bir mantıkla açıklamaya çalışan pozitivist akıl sosyal bilimlere konu olan obje hakkındaki anlamı daralttığı gibi matematiği de dar bir çerçeveden ibaret görmüştür. İlk dönem filozof ve düşünürler diğer bilimlere geniş bir çerçevede anlamlandırdıkları gibi matematiği de sadece sayıdan ibaret görmeyip onun, belli bir karakteri ve ruhu da ifade ettiğini savunmuşlardır.⁸²

⁸² Schimmel, *Sayıların Gizemi*, 13.

Sayı sembolizmine İslâm felsefesi,⁸³ kelâm ve tasavvuf⁸⁴ gibi İslâmî geleneğin bir kısmında da rastlamak mümkündür.⁸⁵ Bu da 1001 rakamının rastlantı olmadığı, tasavvuf gibi İslami bir temele dayandığını göstermektedir.

3.6. 1001 Hatim Duası

Dua ibadetinin bir parçası olarak görülmektedir. Müslümanların yaratıcıya hitap etmeleri, ona yaklaşmaya çalışmaları için yapılan bir çabadır. Duada “hürmet, itaat ve sevgi”den oluşan üç özellik bulunmaktadır.⁸⁶ Bu özellikleri namazda okunan Fatihâ Sûresinde de bulmak mümkündür. Zira Fatihâ’nın başında yaratıcıya hürmet etme, ortasında itaat ve sonunda da sevgi göstergesi olan istek ve temenniler vardır. Dinlerin ve inanç sistemlerinin çoğunda yer alan dua; stres, kaygı, keder, üzüntü, korku ve günahkârlık duygularını gidermede psikoterapik etkiye sahip olabilmektedir. Çünkü Allah’ın duaları kabul edeceği umudu bireylerin sıkıntısını hafifletirir, sabır ve tahammül gücünü kazandırır.⁸⁷ Allah’la kurulan derin, samimi ve mahrem bir ilişki tarzı olarak duanın, bireyin zorluklarla mücadele etme direncini artıran önemli bir psikoterapik teknik olduğu düşünülmektedir. Duanın temelinde yaratıcıya güven ve yüce bir inanış olduğu için birey, inandığı, güvendiği sonsuz merhamet ve şefkat sahibi kutsal varlığın kendisine yardım edeceğine inanmaktadır. Bu anlamda dua acziyetin ifadesi ve daha güçlü bir makamdan yardım talep etmenin yansımasıdır.⁸⁸ Dua, Kur’ân-ı Kerîm’de üzerinde çok durulan konulardan olup hatta insanın değerinin kendisine bağlandığı bir ibadet olarak görülmektedir.⁸⁹ Dua, Allah ile insan arasındaki vasıtasız bir iletişim aracıdır. Bu iletişim Kur’ân’ın ilk sûresi Fatihâ du-

⁸³ Reyhan Keleş, “Ahmed Yesevî’nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 2/23 (2019), 561-586; Ayşe Kökcü, “İbn Sina ve İhvan-ı Safâ Bağlamında Matematikten Metafizığe Sayı ve Nicelik Algısı”, *Beytul hikme, An International Journal of Philosophy* 9/1 (2019), 59-74.

⁸⁴ Osman Türer, *Ana Hatırlarıyla Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Ataç Yayınları, 2013), 217-219.

⁸⁵ Schimmel, *Sayıların Gizemi*, 13-31; Osman Necati, *Dirâsâtu’n-nefsâniyye inde’l-ulemai’l- Müslimîn* (Kahire: Daru’l-Şuruk Yayınları, 1993), 96.

⁸⁶ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 193-194.

⁸⁷ Osman Necati, *el-Hadîs ve’l-ilmü’n-nefs* (Kahire: Daru’l-Şuruk Yayınları, 2005), 334.

⁸⁸ Orhan Gürsu, *Bağımlılık ve Din Nöropsikolojik Bir Yaklaşım* (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 192.

⁸⁹ el-Furkân 25/77.

asıyla başlar Felak-Nas sûreleriyle sona erer. Duanın bireyi ah-lâksızlığa sürükleyen ümitsizliğe, mânevî ve ruhî gevşekliğe karşı koruduğuna, dinî duyguları yükselttiğine, bireyi küçük ve adi ihtiraslardan kurtararak ruha sükûnet ve ferahlık verdiği inanimaktadır. Bu çalışmada katılımcılardan alınan ifadelerde de 1001 Hatim sonrası yapılan duanın bireylerin ruhunda meydana getirdiği psikolojik süreçler şöyle ifade edilmektedir: Allah'la buluşma, tövbe, yakınlarını ve din kardeşlerini yâd etme ölümü hatırlatma vb. maddî ve mânevî isteklerin bulunduğu derin bir yakarış hali. K. 2, duada yaşadığı duyguları şöyle açıklamaktadır: “Dua yapıldığı günde dinî duygular adeta zirve yapmakta, o manevî atmosferde bütün peygamberler, şehitler, veliler, akrabalar, ölü ve diriler yâd ediliyor. Dua ortamında sanki herkes yaptığı pişmanlıklarını dile getirip içten dua ediyor. Dua ortamında insanların Allah ile yaşadığı derin tecrübeyi pişmanlık hallerini ve duaya ne denli sarıldıklarını gözlerinden akan gözyaşlarından anlayabiliyorsun.” Buradaki ifadeler, dua esnasında ortaya çıkacak psikolojik süreci açıklar niteliktedir. Zira duada dinî duygularının uyanması, ölüm ve ölümlerin hatırlanması bireyleri dinî yaşantıya motive eden önemli gelişmelerdir. Bu, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) “*Ölüm nasihat olarak yeterlidir.*”; “*Ölümü çokça anın zira o günahları temizler, dünya bağlılığını azaltır. Zenginlikte ölümü hatırlarsanız onu yıkar, fakirlikte düşünürseniz yaşantınızdan razı olursunuz,*”⁹⁰ hadislerini hatırlatmaktadır. K.5, 1001 Hatim duasının önemini şöyle açıklamaktadır: “Müslüman olarak her hayırlı işi besmele ile başlayıp dua ile taçlandırıyoruz. Ayrıca Peygamber efendimiz Kur'ân okumayı en hayırlı amel olarak zikrediyor. Biz de okuduğumuz hatimlerin Cenab-ı Hak nezdinde değer görmesi için duada bulunuyoruz. Bizim toplum, yaptıkları hatimleri, okudukları duaları toplu halde yapmak ister. Çünkü duaların toplu halde yapılması onların daha kabul olmasına vesile olacağına dair bir inançları vardır. Yani ne kadar çok âmin sesleri olursa kabul olma ihtimali de o kadar yükselir.” K.9, duanın toplu halde yapılmasına önem verdiğini şu sözleriyle ifade etmektedir: “Dua şeklini çok önemsiyorum çünkü

⁹⁰ Ebû Said Ahmed b. Ziyâd el-Basrî İbnü'l-A'râbî, *Kitâbü'l-Mucev fi'l-hadis* (Riyad: Dâru ibni'l-Cevzi Yayınları, 1997), 2/512; Muhammed Nâsîrüddîn Elbânî, *Za'if'ü'l-câmi* (Beyrut: Mektebû'l İslâmi Yayınları, ty.), 1/1110.

orada sağlığa, affetmeye, ölümlere, dirilere, hazır olan ve olmayan bütün kardeşlerimize dua ediliyor. Bu duaların mânevî etkilerine inanıyorum. Hatta Allah insanın değerini duaya bağlamaktadır.” K.12 de 1001 Hatim duasının getirdiği mânevî coşkunun insanları hayatlarında yeni bir sayfa açmalarına vesile olduğunu şöyle anlatmaktadır: “1001 Hatim duası çok duygulu çok feyizli geçmektedir. Ben hiçbir yerde böyle bir feyiz ve güzelliği yaşamadım. Çünkü orda birçok insanın hatmi ve duasının birleştiğini tövbe istişfarda bulunduğu, adeta yeniden hayata başlamaya vesile olabileceğini düşünüyorum.” Katılımcıların ifadelerinden 1001 Hatim duasının bireylerin ruhlarını etkileyip onları rahatlattığını, kısacası mânevî bir yükselişe vesile olduğunu anlamak mümkündür. Bu dua ortamında bireysel ve toplumsal istekler birleşir, birlik ve beraberlik duyguları yükselir. Böylece 1001 Hatimlerin yapılacağı bir küsur aylık bir eğitim, tefekkür, arınma ve ibadet sürecinden sonra en üst kimlik olan İslâm kimliği zihinlerde canlanmış olur.

1001 Hatim duasının törenselleşmesi olarak kabul edileceği inancı hâkim olmaktadır. Bu inanç, “*Bana dua edin duanızı cevab vereyim.*”⁹¹ âyetindeki çoğul ifadesine dayanmaktadır. Ayrıca katılımcılar Kur’ân okumanın önemli bir ibadet olduğuna bundan sonra yapılacak duaların kabul olma ihtimalinin de fazla olduğuna inanmaktadırlar. Bu açıklamalar literatürdeki çalışmalarla da örtüşmektedir. Horozcu “Dünyevi Dua ve İstekler” adlı doktora tezinde insanların duanın etkilerine inandıklarını ve bu isteklerinin tecrübe edildiğini ortaya koymaktadır.⁹² Koç, yaptığı çalışmada, düzenli ve devamlı olarak yapılan dua ve ibadetlerin, ruh sağlıkları üzerinde olumlu psikolojik etkiler yaptığını tespit etmiştir.⁹³ Hökekleli ise duanın insandaki “eksiklik şuurunun” doğurduğu gerginlikleri gideren bir güç kaynağı olduğunu belirtir. Böylece dua, dindarlığın Allah’la insan arasında din yolu ile kurulan ilişkinin özü ve özeti olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir.⁹⁴

⁹¹ el-Mü’min 40/60.

⁹² Ümit Horozcu, *Din Psikolojisi Açısından Dünyevi İstek Duaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 276.

⁹³ Koç, “Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri Üzerine Bir Alan Araştırması”, 115-157.

⁹⁴ Hayati Hökekleli, *İslam Psikoloji Yazıları* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 69.

SONUÇ

İnsanların kutsalla ilişkisi ve bu ilişkinin yoğunluğu dindarlık kavramıyla ifade edilmektedir. Bireyler kutsala götüren pratiklerin yoğunluğuna göre dindar veya a-dindar sayılmaktadırlar. Bunun ölçüsüyle ilgili Kur'ân-ı Kerîm dinamik bir öneri paketini sunmaktadır. Bu öneriler, İslâmî literatürde farklı şekilde anlaşılıp değerlendirilmektedir. Örneğin tasavvufçular bir dindarlık tipolojisini savunmakta, kelâmcılar, felsefeciler, selefler ve modernistler ayrı birer dindarlık tipolojisini ve ölçüsünü benimsemektedirler. Bu konuda Stark ve Glock'un, dindarlığı, duygu, inanç, ibadet, bilgi ve etki olmak üzere beş boyutlu bir fenomen olarak kavramlaştırmasının genel olarak kabul gördüğü ve bu boyutlar esas alınarak geliştirilen ölçeklerle dindarlığın ölçülmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu çalışmada da yaygın olarak kullanılan bu dindarlık ölçeği esas alınmış ve 1001 Hatim geleneğinin Erzurum örneğinde dinî hayata nasıl bir katkı sağladığına yönelik şu soruya cevap aranmıştır; Erzurum yöresinde yapılan Kur'ân hatimlerinin bireylerin dinî yaşantılarına (inanç, bilgi, ibadet, duygu ve etki) ne tür bir katkı sağlamıştır? Bu soru doğrultusunda katılımcılarla görüşme yapılmış şöyle dönüşler alınmıştır: 1001 Hatim bireylerin dine yönelmesinde, dinî duyguların canlanmasına, Kur'ân ve dinî şahsiyetlere ilgiyi artırmada faydalı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca 1001 Hatmin manevi bir ortam, birlik ve beraberlik şuurunu geliştirerek yalnızlık duygusunu giderdiği ifade edilmiştir. Katılımcılar 1001 Hatim'i kutsala götüren mânevî bir etken olarak görmektedirler. Erzurum ilinde Kur'ân okuma ve hafızlık oranının yüksek olmasında da bu pratiğin önemli olduğu kabul edilmektedir.

Bireyler, 1001 Hatim'e, kutsalla bir bağ kurduklarından özen göstermektedirler. Son yıllarda bu pratiğe gençlerden katılım olsa da çoğunluğun orta ve yaşlı kesimlerden oluştuğu ifade edilmektedir. Bu anlamda gençlerin de bu pratiğe katılmaları için çalışmalar yapılmalı, özellikle il müftülüğü ve ilçe müftülüklerinin bu konuda daha fazla çaba göstermeleri beklenilmektedir. Ayrıca 1001 Hatim programı bir ay gibi bir zaman ve yoğun duygusal bir atmosferde gerçekleşmektedir. Bu duygu yoğunluğunun yaşandı-

ğ bu dönemde dinî şahsiyetler, ilâhî mesajı zihinlere ulaştırma-
da pek zorlanmazlar. Zira insanlar duygusal dönemlerinde daha
ikna edilebilirler. Buradan hareketle insanları bu süre zarfında
Kur’ân’ın manası ve mesajıyla tanıştırmak dinî şahsiyetler için
önemli bir fırsattır.

KAYNAKÇA

Allport, Gordon W. - Michael Ross, J. *Personal Religious Orientation and Prejudice*. Journal of Personality and Social Psychology, 1967.

Ayten, Ali. *Din Erdem ve Sağlık*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.

Ayten, Ali. *Din Psikolojisi: Din ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar*. İstanbul: İz yayıncılık, 2. Basım, 2012.

Bahadır, Abdülkerim. “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”. *Din Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. 95-112. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.

Başar, Zeki. *İctima-i Adetlerimiz İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1972.

Baynal, Fatma. “Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/1 (05 Şubat 2015), 206-231. <https://doi.org/10.15869/itobiad.96269>.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi u’s-sahîh*. Beyrût: Dâr-ru’l Kutubü’l İlmîyye, 6. Basım, 2009.

Certel, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. Isparta: Berikan Yayınları, 2014.

Certel, Hüseyin. “İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri”. *Akev Dergisi* 1/3 (1998), 149-156.

Cohen, Adam B. - Koenig, Harold G. “Din ve Ruh Sağlığı”. *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 2/1 (23 Haziran 2016), 153-160.

Creswell, John W. *Karma Yöntem Araştırmalarına Giriş*. çev. ed. Mustafa Sözbilir. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2. Basım, 2019.

Creswell, John W. - Plano Clark Vicki L. *Karma Yöntem Araştırmalarına Giriş*. çev. Yüksel Dede vd. Ankara: Anı Yayıncılık, 3. Basım, 2018.

Çetin, Abdurrahmân. “Hatim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. el-Fazl. *Müsne-dü’ d-Dârimî (Sünenü’ d-Dârimî)*. Riyad: Dâru’l-Muğnî, 2000.

Düzgüner, Sevde. “Nereden Çıktı Bu Maneviyat: Manevi Bakımın Kültürel Temellerine İlişkin Kültürlerarası Bir Analiz”. *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten - Mustafa Koç - Nuri Tınaz. 17-44. İstanbul: Dem Yayınları, 2016.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk. *es-Sünen*. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzi Yayınları, 2011.

Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn. *Zaîf'ul-Câmi'*. Beyrût: Mektebû'l İslâmi Yayınları, ty.

Emha, Erzurummedya. “Nüfuslarına Göre İllerin Hafızlık Sıralaması”. 15 Aralık 2021. Erişim 05 Mayıs 2022. <http://erzurummedya.com/haber-nufuslarina-gore-illerin-hafizlik-siralamasi-ve-erzurum-un-yeri-belli-oldu-12661.html>.

Emmons, Robert A. “Duygu ve Din”. çev. Gülüşan Göcen. *Din ve Maneviyat Psikolojisi*. ed. İhsan Çapçioğlu - Ali Ayten. Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.

Erdoğan, İbrahim Halil. “Nübüvvetin İspatı Bağlamında Kur'an'ın Psikolojik İ'câzi”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/2 (31 Temmuz 2017), 402-420. <https://doi.org/10.18317/kader.311118>.

Forsyth, James. *Psikolojik Din Kuramları*. çev. Mustafa Ulu vd. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

From, Erich. *Psikanaliz ve Din*. b.y.: Arıtan Yayınevi Yayınları, 1996.

Geçioğlu, Ahmet Rifat. *Hac İbadetinin Bireysel Yaşayıştaki Rolü*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Geçioğlu, Ahmet Rifat. “Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 16/1 (25 Ekim 2016), 219-243.

Günay, Ünver. *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999.

Gürses, İbrahim. *Dindarlık ve Kişilik*. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2017.

Gürsu, Orhan. *Bağımlılık ve Din Nöropsikolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Dem Yayınları, 2018.

Halil b. Ahmed, Ebü Abdirrahmân. *Kitâbü'l-Ayn*. b.y.: Mektebetü'ş-Şamile, ts.

Hattâbî, Ebû Süleyman b. İbrahim. *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1976.

Horozcu, Ümit. *Din Psikolojisi Açısından Dünyevi İstek Duaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Horozcu, Ümit - Güneş, Ahmet Celaletin. “Son Dönem Yurt İçi Hakemli Dergilerde Yayımlanan Din Psikolojisi Çalışmalarının İncelenmesi: Bir Betimsel Analiz Çalışması.” *Din Psikolojisi Güncel Durum Analizi*. ed. Yahya Turan. 29-30. İzmir: Nobel Yayınları, 2020.

Hökelekli, Hayati. *İslam Psikoloji Yazıları*. İstanbul: Dem Yayınları, 3. Basım, 2017.

İbnü'l-A'râbî, Ebû Said Ahmed b. Ziyâd el-Basrî. *Kitâbü'l-Mucem fi'l-hadis*. 3 Cilt. Riyad: Dâru ibni'l-Cevzi Yayınları, 1997.

Kandemir, Fatih. “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”. *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (30 Haziran 2020), 99-129. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3876200>.

Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Ofset Matbaacılık, 2. Basım, 2015.

Karataş, Ahmet Canan. *Gerçeklik Terapisi Yönelimli Dini Başa Çıkma Psikolojisi Programı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.

Karslı, Necmi. *Mutluluk ve Dindarlık*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.

Kayıklık, Hasan. *Din Psikolojisi*. Adana: Karahan Yayıncılık, 2. Basım, 2014.

Keleş, Reyhan. “Ahmed Yesevî’nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi”. *Diyanet Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 2/23 (2019), 561-586.

Kımtır, Nurten. “Namaz İbadetinin Ruh Sağlığı Açısından Bazı Değişkenlerle İlişkisi”. *Din Değerler ve Sağlık*. ed. Hayati Hökelekli. 374. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.

Kıyıcı, Selahattin. “Solakbay, Muhammet Sadık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/369-370. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Kızılgeçit, Muhammed. *Din Psikolojisinin 100’ü*. Ankara: OTTO.

Kızılgeçit, Muhammed. “Dindarlık Üzerine Meta-Analitik Bir Çalışma Doğu Karadeniz Örneği”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 1143-1163.

Kızılgeçit, Muhammed. “Yalnızlık Dindarlık İlişkisi”. *Din, Değerler ve Sağlık*. ed. Hayati Hökelekli. 517-554. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.

Kızılgeçit, Muhammed. *Yalnızlık Umutsuzluk ve Dindarlık Üzerine Psikolojik Sosyoloji Çalışması*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2015.

Koç, Mustafa. “Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri Üzerine Bir Alan Araştırması”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (15 Aralık 2004). <https://doi.org/10.17335/suifd.18472>

Koç, Mustafa. “Hac Psikolojisi – II: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (15 Aralık 2013), 193-222. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.219831>.

Koç, Mustafa. “Hac Psikolojisi – I: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/27 (15 Haziran 2013), 49-74. <https://doi.org/10.17335/suifd.83437>

Konyalı, İsmail Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul: Ercan Matbaası, 1960.

Kökcü, Ayşe. “İbn Sina ve İhvan-ı Safa Bağlamında Matematikten Metafizığe Sayı ve Nicelik Algısı”. *Beytul hikme, An International Journal of Philosophy* 9/1 (2019), 59-74.

Köse, Ali. *Neden İslam’ı Seçiyorlar*. İstanbul: İz yayıncılık, 3. Basım, 2012.

Köse, Ali - Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 5. Basım, 2015.

Köylü, Mustafa. “Teoriden Pratiğe Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri”. *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten - Mustafa Koç - Nuri Tınaz. İstanbul: Dem Yayınları, 2016.

Kur ’n-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Necati, Osman. *Dirâsâtu ’n-nefsâniyye inde ’l-ulemâi ’l- Müslimîn*. Kahire: Daru’l-Şuruk Yayınları, 1993.

Necati, Osman. *el-Hadîs ve ’l-ilmu ’n-nefs*. Kahire: Daru’l-Şuruk Yayınları, 5. Basım, 2005.

Olgun, Hakan. “İbadet, Ritüel ve Kurban”. *Milel ve Nihal* 13/2 (28 Aralık 2016), 82-99. <https://doi.org/10.17131/milel.284848>

Özcan, Zeynep. *Cumhuriyet Dönemi Dini Hayat*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.

Özdemir, Nida. *Suçluluk Ve Pişmanlık Yaşantısının Dine Yönelim Üzerindeki Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Özden, H. Ömer. *Alvarlı Muhammed Lütî Efendi ’nin Divanında Ramazan Algısı*. İstanbul: Belikan Basım, 2015.

Özdoğan, Öznur. “İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (01 Ağustos 2006), 127-141. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000054.

Öztürk, Eyüp Ensar. “Üniversîte Öğrencilerinde İyimserlik, Dindarlık ve DİNİ Yönelim İlişkisi”. *İslami İlimler Dergisi* 12/3 (2017), 165-190.

Pargament, Kenneth. “Of means and ends: Religion and the search for significance.” *International Journal for the Scientific Study of Religion* 2 (1992), 201-229.

Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2. Basım, 1972.

Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 12. Basım, 2015.

Toparlı, Recep. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.

Schimmel, Annemarie. *Sayıların Gizemi*. çev. Mustafa Küpüşoğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998.

Stark, Rodney - Glock, Charles Y. *American Piety: The nature of Religion Commitment*. USA: University of California, 3. Basım, 1974.

Şentürk, Habil. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: İz yayıncılık, 4. Basım, 2017.

Şimşirgil, Ahmet. “Kanuni Zamanında İlim ve Fikir Hareketleri”. *Tarih ve Medeniyet Dergisi* 14 (1995), 53-58.

Tarhan, Nevzat. *Toplum Psikolojisi*. İstanbul: İz yayıncılık, 8. Basım, 2014.
Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Câmi 'u 'l-Tirmizî*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1999.

Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Ataç Yayınları, 2. Basım, 2013.

Yapıcı, Asım. *Ruh Sağlığı ve Din*. Adana: Karahan Kitabevi, 2013.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemler*. Ankara: Seçkin Yayıncıları, 11. Basım, 2018.

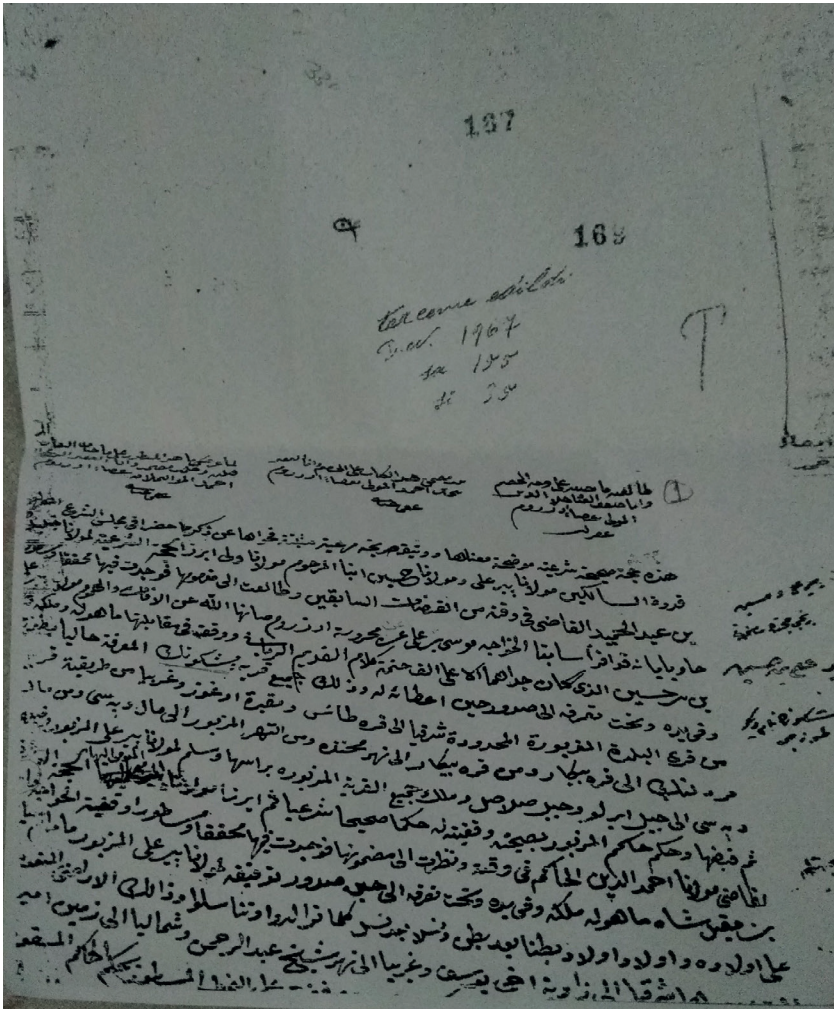
Yılmaz, Ali. "Erzurum'da İcra Edilen Dini Bir Gelenek: Bin Bir Hatim". *Erzurum Dadaş Sosyo Kültürel Dergisi* 11 (Temmuz 2013), 24-32.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf'an hakâ'iki gavâ-mizi 'l-tenzil ve 'uyûni 'l-ekâvil fî vücûhi 'l-te'vil*. thk. Halil Me'mûn. 4 Cilt. Lübnan: Dirasetü'l ilmiyye, 1995.

Zinnbauer, Brian J. - Pargament, Kenneth I. "Dindarlık ve Maneviyat". *Din ve Maneviyat Psikolojisi*. ed. İhsan Çapçioğlu - Ali Aytan. Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.

EK-1:

Pir Ali Baba Vakıfnamesi

راده ناهي محمود وضييا الى دوه ظاهي ...
 ملكا اصعما شرفيا ثم ابرز الحجة الخارجة نقاضى مولانا ...
 رفعت الى مولانا وعرضها فوضعت فيها مقرا وحققا الملكية النقطية الطريفية ...
 يطرق من الالوث الشرعي المنقولة اليها مولانا ...
 المنصبة الى ملايى ويدين والى اربعين قرية كثيرة الى طريق قرية ...
 المشا بركنونه المورودة قبلا بطريق كثيرة شرقا الى ...
 الى حد قرية كارتشون بالالوث ...
 اثيناها مولودنا كخاب مولانا برب على ومولانا حسين ...
 المريرين وهو حاجي شيخ عوض بن يوسف وحاجي ايدين ...
 شيخ ويار احمد وعانة احمد بن محمد ومملكة ...
 المشتقة الرها بالالوث الشرعي ابيهما ايضا المورود ...
 السوق واحدها ما نزلت الحدود التي كانت في مقدمته ...
 وشرفيا الى مرتين العام ومملكة مواضع البيوت الحربية ...
 بيوت وباغ اصلوات وشعابا الى الكلبسة الخيرية ...
 الاربعا من ابرها ايضا وهذه القضاء بالمشورة ...
 مولودت ارضي روم مامر من في حكمه العرب والعجم ...
 جمعها واقعتها مولانا برب على ومولانا حسين ...
 القضاء السابقين والى باب المشرفين في مجلس افتا ...
 شعبا مكيك عنه الوثيقة الواضحة اليقينة ووضعت على يد ...
 الخاصة حقه ذلك وحضرها واخر صبح الاول من شهر سنة ...
 الحق البين

محمود بن مولانا
 مقرر الخط
 محمد بن مولانا
 تفتحه
 محمد كوتونا
 محمد كوتونا
 محمد كوتونا

منه منكم الى بعض مواضع ...
 على الخلق محمود بن ...
 في مائة وقره ثوبه ...
 وصوره ووقفه ...
 ولولا ما ...

٧ ...
 لولا ما ...
 في ...
 ...

